

**LANDSCAPE
ARCHITECTURE**
ARCHITEKTURA KRAJOBRAZU

MAGDALENA SULIMA

PhD Eng. Arch.

Białystok University of Technology, Faculty of Architecture
Department of Housing Architecture and Urban Planning
e-mail: m.sulima@pb.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0807-9417>

NAOMI MARCELINA FILIPOWICZ

Eng. Arch., student

Białystok University of Technology
Faculty of Architecture

ZUZANNA MARIA DĄBKOWSKA

Eng. Arch., student

Białystok University of Technology
Faculty of Architecture

ROADSIDE CROSSES AND SHRINES AS EXPRESSIONS OF FAITH AND A DISTINGUISHING FEATURE OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF BORDERLAND VILLAGES (ON THE EXAMPLE OF THE CZYŻE MUNICIPALITY IN PODLASKIE VOIVODESHIP)

MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA JAKO WYRAZ WIARY
I WYRÓŻNIK KRAJOBRAZU KULTUROWEGO WSI POGRANICZA
(NA PRZYKŁADZIE GMINY CZYŻE W WOJ. PODLASKIM)

ABSTRACT

Roadside crosses and shrines are an integral part of the cultural landscape of the rural areas of the south-eastern part of Podlaskie Voivodeship, which are inhabited mostly by communities identifying themselves as Orthodox or Belarusian. The purpose of the article is to carry out an inventory of the crosses and shrines (a total of 201 structures), located in the Czyże municipality, as well as to learn what significance they had in the past and today in the worldview of Orthodox Belarusians. The study includes both material aspects, i.e., location in space, construction, typology, materials used, state of preservation and methods of protection; as well as intangible aspects, such as the current devotional practices of local communities that include these small structures of religious devotion. Quantitative queries carried out in situ, as well as qualitative ones, consisting of interviews conducted with residents of border villages, were used as research methods. Taking into account the fact of successive cultural transformations, including the gradual obliteration of the spiritual layer and secularization of life, the proposed academic perspective will therefore serve to analyse whether, and to what extent, civilization changes have affected the modern Podlaskie countryside. The study also examines to what extent roadside crosses and shrines, and the intergenerational transmission of their memory, have retained the characteristics of immutability, permanence, constancy, and the maintaining of cultural identity in these villages.

Keywords: crosses, shrines, borderland, identity

STRESZCZENIE

Mała architektura sakralna stanowi nieodłączny element krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich południowo-wschodniej części województwa podlaskiego, zamieszkiwanych w większości przez społeczności określające się jako prawosławne lub białoruskie. Celem artykułu jest inwentaryzacja krzyży i kapliczek (łącznie 201 obiektów), zlokalizowanych na obszarze gminy Czyże, a także uświadomienie, jakie znaczenie miały one dawniej i mają obecnie w światopoglądzie prawosławnych Białorusinów. Badanie obejmuje zarówno aspekty materialne, takie jak: lokalizacja w przestrzeni, architektura, typologia, użyte materiały, stan zachowania i sposoby ochrony, jak również niematerialne, do których należą aktualnie realizowane wokół nich praktyki dewocyjne lokalnych społeczności. Za metody badawcze posłużyły kwerendy ilościowe realizowane *in situ*, jak również jakościowe, polegające na wywiadach przeprowadzonych z mieszkańcami wsi pogranicza. Mając na uwadze fakt sukcesywnie postępujących przeobrażeń kulturowych, w tym stopniowe zacieranie warstwy duchowej i sekularyzację życia, zaproponowana perspektywa naukowa posłuży sprawdzeniu, czy i w jakim stopniu zmiany cywilizacyjne dotknęły swoim zasięgiem współczesną wieś podlaską, a w jakim, poprzez m.in. te sakralne znaki przestrzeni, zachowała ona cechy trwałości, podtrzymując tożsamość kulturową na tych terenach.

Słowa kluczowe: krzyże, kapliczki, pogranicze, tożsamość

1. INTRODUCTION

Roadside crosses and shrines are an integral part of the cultural landscape of rural areas. In Polish folk culture, crosses and shrines were not only a material testimony of faith but also a reflection of the fate of the people and history of the area. Preserved and still standing today, the ‘macro signs’ (Adamowski and Wójcicka, 2011, p. 10) of space have a complex symbolism, inscribing themselves in the life and memory of local communities.

One particularly interesting research area in this context is the Podlaskie Voivodeship, especially its south-eastern areas located on the border with Belarus. Migration over the centuries led to the formation of a kind of cultural-religious syncretism there, resulting from the mutual infiltration of Eastern and Western traditions (Maroszek, 1997, p. 127). This is evident both in the infiltration of national elements: Polish, Belarusian, Ukrainian, Russian, and civilization elements — the Latin-Byzantine borderland influenced the formation of norms of socio-cultural coexistence of the ethnic groups existing side by side, for which the fundamental value was, and still is, religion (Mironowicz, 2013, p. 250). The villages of the Polish-Belarusian borderland, which are the subject of this text, are mostly inhabited by communities identifying themselves as ‘their own’, ‘local’, ‘Orthodox’, or ‘Belarusian’ (Hawryluk, 2001, p. 80, citing Pawluczuk 1972, p. 41; Sulima, 2019, p. 24). This *socio-cultural phenomenon* (Sadowski, 1991, p. 23) of the interdependence of Orthodox piety and Belarusianness (Sulima, 2019, p. 24; 2018, p. 37; 2016, p. 508) has had a significant impact on both the perception of the world and the daily life of residents. This has also heavily influenced the cultural landscape, characterized by traditional buildings, including wooden houses with distinctive local

features, Orthodox churches and small forms of religious architecture such as crosses and shrines.

The purpose of this article is to carry out an inventory and assess the technical condition of crosses and shrines located in the area of Czyże municipality in Podlaskie Voivodeship, where 90% of its inhabitants belong to the Orthodox church (Czyże Municipality, 2025). The aim is to learn what significance these structures have in the worldview of Orthodox Belarusians. The study includes both material aspects, such as location in space, construction, typology, materials used and state of preservation; as well as non-material aspects related to their function in social and religious life (e.g., the intentions for which they were built, past and present daily and holiday rituals associated with their use, or ways of preserving and protecting them).

The adopted research paradigm also assumes the analysis of the title issue in two dimensions: historical — by collecting information on the role of crosses and shrines in the context of popular religiosity, and contemporary — to examine the current attitudes and devotional practices of local communities implemented around them. Taking into account the fact of successive cultural transformations, including the gradual obliteration of the spiritual layer and secularization of life, the proposed scientific perspective will therefore serve to analyse whether, and to what extent, civilization changes have affected the modern Podlaskie countryside. The study also examines to what extent roadside crosses and shrines, and the intergenerational transmission of their memory, have retained the characteristics of immutability, permanence, constancy, and the maintaining of cultural identity in these villages.

Qualitative and quantitative queries were used as research methods. They consisted of field research carried out *in situ* in the municipality of Czyże in

October 2024, and included an inventory of small forms of religious architecture (a total of 201 structures), combined with a site visit to assess the state of their preservation and spatial context in the landscape of the village. Ethnographic research was also carried out, including interviews with residents, with particular emphasis on the elderly as depositories of memory, as well as with local clergy. Field queries were used to develop a map showing the location of crosses and shrines in the municipality and to collect data such as the year of construction, material, type, and state of preservation. In addition to analysing the case study, bibliographic sources in ethnography, cultural anthropology, geography of religion, as well as iconographic materials were reviewed.

The above-mentioned methods made it possible to categorize and develop typologies of roadside crosses and shrines in a structured manner. Qualitative interpretation of the literature on the subject and the interviews conducted using the method of content analysis, served to formulate conclusions that can be useful in the activities of local governments, local leaders, or residents of the municipality aimed at protecting and shaping the cultural landscape of border villages.

2. PODLASIE AS AN ETHNIC BORDERLAND

The term 'borderland' means an area, zone, territory, located near a state border, where two or more ethno-cultural groups come into contact (Sadowski, 2001, p. 17). Literature on the subject calls it a synonym for a zone of 'something else' (Straczuk, 2006, p. 25, citing Staszczak, 1978), as the consequence of the existence of communities located 'at the interface' of two organisms is the inevitable interpenetration and, consequently, the adoption of certain elements, including customs, language, or religion (Sulima, 2014, pp. 261, 262; 2018, p. 17). Culturally diverse communities existing in a shared space thus co-create the so-called 'borderland culture' (Straczuk, 2006, p. 10; Barwiński, 2004, p. 10), which is characterized by widespread borrowings and dissimilarities (Sulima, 2018, p. 20).

An excellent example of such hybridization and living in diversity is the Podlaskie Voivodeship, which historically, according to Father Grzegorz Sosna, was a conglomeration of lands with different histories and cultures: *The north-western part [of the voivodeship] was formerly part of Mazovia, while the lands on the Bug River and along the Narew and Niemen were the domain of the Grand*

Duchy of Lithuania; they were inhabited mostly by Orthodox (Ruthenian) people and were exposed to Byzantine-Eastern influences at the dawn of history. Cultural and artistic influences from Rus' mingled here with those from the West (Sosna, 2001, p. 358).

The connotations and influences from across the eastern border are reflected in a strong religious affiliation, which even defines national identity (Sulima, 2018, p. 32). More than 300,000 people living in the rural areas of the eastern wall of the Podlaskie Voivodeship are believers of the Polish Autocephalous Orthodox Church (Dębowski, 2015, p. 144). Religious consciousness fosters the formation of a local 'supra-group' (Babiński, 1997, p. 58), reinforcing a sense of separateness while maintaining community as a group of 'their own'. Interestingly, Orthodoxy among local communities also constitutes a 'type of culture' (Pawluczuk, 1999, p. 41), which is reflected in both religious life and cultural and moral conditions (Sulima, 2018, p. 37; 2016, p. 508).

The rural municipality of Czyże, which is the subject of this analysis, is geographically located in the south-eastern part of Podlaskie Voivodeship, in the Hajnówka district. According to the 2021 National Census, it is inhabited by 1,883 people, 797 of whom declared themselves as part of the Belarusian minority. Together with its neighbouring municipalities, it is among those unique areas in the country where artefacts of traditional material and spiritual culture have been preserved to this day. The cultural landscape of the municipality is formed by the rural layout of terraced villages planned out in the 16th century, that has survived here in practically unchanged condition, together with characteristic wooden residential buildings dating from the first half of the 20th century, decorated with ornamental details.¹ The layout of the land and buildings create a coherent context for the Orthodox church of the three Orthodox parishes — in Czyże, Klejniki and Kuraszewo. Small structures of religious devotion such as crosses and shrines are also an important element of the space of all villages in the municipality. As noted by the parish priest of Czyże, Rev. Prot. Leon Anchim, *the location of the municipality in the zone of influence of Eastern culture, including the Orthodox Church, is reflected not only in local*

¹ The layout of the village is the result of agricultural reform, the so-called *włóczna measurement*, which introduced a new form of organization in the spatial layout. The residential houses stand in a row on both sides of the road that serves as the axis for the entire village. Behind the houses, there are livestock buildings in one line, and the entire settlement is closed by a barn placed perpendicularly to them, behind which runs a barn road parallel to the main road.

customs, culture or language, but also has a direct bearing on the stylistics and symbolism of religious architecture (based on a conversation conducted in October 2024).

3. THE CROSS IN THE ORTHODOX TRADITION

According to the *Leksykon znaki świata*, the sign of the cross, formed by two lines intersecting at right angles, is the oldest symbolic representation of the *imago mundi*, its shape and organization. It is also a symbol of the combination of opposites and oppositions that divide the world: the crossed arms mark the four sides of the world, as well as the opposites (top–bottom; left–right; life–death; sacred–profane), while the point of their intersection is the centre, the middle (Kowalski, 1998, p. 262).

In the Christian religion, the cross has become a fundamental sign, carrying a multidimensional symbolism not only of Christ's sacrifice, but also of the bridge between temporality and eternity, the victory of life over death. In theological interpretation, it is metaphorically referred to as the 'tree of passion' or 'tree of life', which, according to tradition, was planted on Golgotha — the resting place of Adam's remains (Siegień-Matyjewicz, 2017, p. 131). In Polish lands, crosses began to appear around the 10th century.

Compared to Western Christianity, Orthodoxy, as part of Eastern Christianity, is more mystical and *not of this world* (Bułgakow, 1992, p.168). The semantics of the cross is characterized by a more sensual and spiritual knowledge of God, oriented largely to the symbolism of salvation; while in Western theology there is more emphasis on the physical suffering of Christ (Holly, 2014, p.401). In addition, the Eastern church has always been open to the phenomenon of folk religiosity. As a result, religion in the countryside was very often a compilation of the teachings of the church, traditions passed down in families for generations, and folk beliefs, often with a tinge of magic (Sulima, 2018, p. 111; 2012, p. 577; 2019, p. 27). As Jan Adamowski notes, *there are numerous examples of religion taking over the ways of magical-religious sacralisation* (Adamowski, 1995, p. 28). This is particularly noticeable in the culture of Eastern Podlasie, which is the subject of this analysis (Maciejewska, 1965, p. 194, citing Gajek, 1962, p. 181), where religious patterns, treated as customary canons of behaviour, combined with non-religious motivations intermingled, shaping the daily life of the village, both on an individual level and in group dynamics. This *Orthodox model of piety* (Straczuk,

2006, p. 79) was also reflected in the places where crosses and shrines were erected, marked in the public consciousness with the esteem of sanctity.

4. TYPES OF ORTHODOX ROADSIDE CROSSES IN PODLASIE

In the analysed areas of the eastern borderland, one can encounter three types of crosses found in rural spaces. These include four-armed Latin crosses, six-armed crosses and eight-armed crosses (Fig. 2).

As Łukasz Kobieszko writes, the differences in the designs of crosses in Western and Eastern Christianity can be seen most clearly in the crucifixes that were created in the Slavic tradition, mainly in Kyiv Rus. There, an undivided Church existed from the year of the baptism of Rus (988) until the Great Schism (1054). *In Kyiv and in the Ruthenian lands, which had been baptized in the Greek tradition (...), crosses attempting to combine the Latin and Greek traditions began to be created. Hence, six-pointed and eight-pointed [crosses] gained popularity there* (Kobieszko, 2023).

The six-pointed cross is a combination of the Latin cross, with a shorter crossbeam added. It reproduces the crucifixion situation and depicts the footstool on which Christ's feet rested (Latin *suppedaneum*). Its meaning in Eastern theology, however, is much more profound. The upward-facing part of the crossbar symbolically points to heaven, while the downward-facing part points to the underworld. It signifies man's ability to choose the path of salvation or damnation, thus alluding to the fate of the two scoundrels hung on the cross next to Jesus: the good one, who acknowledged his guilt and achieved salvation, and the other, who died in sin (Siegień-Matyjewicz, 2017, pp. 132–133; Holly, 2014, p. 400). *In addition, the lower crossbar fixed diagonally makes the lower part of the cross take the shape of the Greek letter X (Chi). This shape resembles the cross on which St Andrew the Apostle, the patron saint of the Orthodox Church, suffered martyrdom* (Holly, 2014, p. 400, citing Mokry, 1998, p. 7). The middle, longest beam of the cross represents Christ's arms, outstretched in a gesture of love and forgiveness. The difference between the six-armed cross and the eight-armed cross is the additional beam at the top of the cross, symbolizing the plaque inscribed INRI (in Orthodox Slavonic — I.H.Ц.I. *Иисус Назарянин, Царь Иудейский*) (Kobieszko, 2023), recalling the naming of Christ as King of the Jews.

The material used for crosses erected in village spaces was mostly stone, iron and wood. A particular species of tree was used for the construction of some,

e.g. oak crosses were located in wetlands, and pine crosses were erected on sands (Jakubik, 2013, p. 24). Taking into account folk beliefs in animism, i.e., the possibility of human influence on the forces of nature in order to win their favour (Sielicki, 1983, p. 13; Sulima, 2012, p. 577; 2015, p. 176; 2018, p. 111), this was also connected with the belief in the properties of different tree species. Thus, for the construction of crosses, friendly trees were chosen, playing a protective role (oak and pine symbolized longevity and strength, as well as protection from evil forces). Under no circumstances, as Ewa Jakubik points out, could they be made of aspen, because, as legend has it, Judas hanged himself on this tree (Jakubik, 2013, p. 24).

It was also widely believed in eastern Podlasie that wood from the nearby Białowieża Forest was a guarantee of a solid structure (Sulima, 2018, p. 89). Therefore, wooden crosses were usually erected as tall and imposing as possible, reaching up to 10 m. In the village culture, this was also due to practical motives, so that, *as long they lasted, they could be re-buried repeatedly until they completely decayed* (Gloger, 1902, p. 108). Indeed, when the part of the beam placed near the ground decayed, it had to be cut off and the cross re-buried in the ground. According to tradition, however, this could only be done once a year, in late autumn, right after Orthodox All Souls' Day (Siegień-Matyjecz, 2017, p. 139; Brzozowska, 2020, p. 268). This custom known from folk culture is confirmed by Zygmunt Gloger, who wrote in the *Encyklopedia Staropolska: It was a common (...) custom (...) after All Souls' Day, to go in groups to the village crosses in order to support those that leaned or to dig them deeper into the ground* (Gloger, 1900, p. 190). When a cross was too low to be shortened, a new, tall one was set up next to it. To this day, groups of crosses, of different heights and dates, can be found standing side by side in the ethnic border villages of Podlasie. As Tadeusz Seweryn rightly points out: *So this was a procedure in the field of historic preservation. Actually, the same thing was happening to these crosses as to a human being, who bends, withers and shrinks under the burden of years* (Seweryn, 1958, p. 10).

However, the most durable crosses were those made of iron, forged by hand, characterized by a variety of forms and presenting a high decorative value. Very often they can be found as the finial of wooden and stone crosses. They then have a circular shield at the intersection of the arms, ending with decorative rays in the number of 4 or 6, a reference to Christ being the source of light. An interesting element found on iron Orthodox crosses is also the crescent motif at their base. This motif has been linked to the symbolism

of light, shining with radiance coming from the light of the sun — Christ (Bartmiński, 1996, p. 158). In Orthodox theology, as Alina J. Siegień-Matyjecz explains, it is also interpreted as a Eucharistic cup with blood — Christ's sacrifice and His triumph over death (Siegień-Matyjecz, 2017, p. 133). The motifs of the sun or moon appearing on the crosses, ethnographic sources further connect with solar and lunar symbolism, known among the Slavs since pre-Christian times. According to the folk vision of the world, they influenced human life and were *pleasing to him* (Bartmiński, 1996, p. 119). Their meaning can also be linked to the interpretation of universal signs of unity — the union of day and night.

Concrete crosses began to appear in rural spaces after the First World War. They were usually shorter than wooden or iron crosses, erected at about 1.5–2 m in height, and their characteristic feature was that they were coloured blue. The significance of this colour in religious symbolism refers to the figure of the Virgin Mary, heaven and eternal life — similarly, the architecture and color of Orthodox churches have a deep symbolic meaning. Churches painted blue are dedicated to the Mother of God or Archangel Michael.

A characteristic element found on most of the crosses described above is also a date or inscription written in Cyrillic script in Orthodox Slavonic or Russian.

5. LOCATION AND INTENTIONS OF ERECTING CROSSES IN THE SPACE OF BORDER VILLAGES

As noted by Wiktor Zin, it has become accepted to speak of crosses occurring in rural space using the term 'roadside', which carries with it certain inaccuracies. This is because there are other 'privileged' (Zin, 1995, p. 17) places where these small forms of religious architecture were located. In the villages of south-eastern Podlasie, their location was certainly not accidental, and the intentions for which they were erected had a multivalent and 'syncretic' basis (Adamowski, 2011, p. 17), implying *links to the world of axiology* (Pławecka 2016, p. 132). Citing the insights and observations of folklorist and researcher of Polish regional culture, Jan Adamowski (2011, p. 17), among the motivations for erecting crosses can be distinguished:

- belief-demonological (aimed at sacralising a space originally considered demonic),
- belief-magical (to protect, for example, against disease, epidemics),
- religious (being an expression of the deep faith of their founders),

- votive (constituting thanks for favours received, requests for protection),
- commemorative (commemorating historical, religious, family events),
- separating spaces (village or parish boundary signs).
- Thus, they were erected in places of importance to residents:
 - along roads (to commemorate various types of events, such as the history of the village or a tragic death),
 - at the end and beginning of villages, at crossroads (to protect the area),
 - at the entrances to cemeteries,
 - on their properties, as an expression of faith or a gesture of thanksgiving by the residents of a given house.

A cross in a Catholic church or in an Orthodox church is a sign of victory over evil, says the parish priest in Czyże, Rev. Prot. Leon Anchim. *From the cross salvation descends on people, and so the force of evil, seeing the sign of the cross, is afraid. Therefore, people put crosses at the beginning and end of the village, so that evil does not come to this village, and votive crosses in front of the house or in the field — for different intentions, depending on life situations* (based on a conversation conducted in October 2024). Each cross conceals a different story and different intentions of the founder, and the space where they stand — takes on the characteristics of the sacred, mystical and reverential. It is therefore worth looking at the symbolism of these places in the context of Podlaskie Belarusians.

The folk culture of borderland villages valued and ordered space ‘qualitatively’ (Bystroń, 1980, p. 221), contrasting two concepts that were extreme in their meaning: *orbis interior* (inward — close — life) and *orbis exterior* (outward — far — death) (Stomma, 1986, p. 179), the known and the unknown, good and bad, sacred and profane. A corollary of such a division of the world into the self and the foreign outside, were numerous activities and treatments aimed at securing and protecting the immediate environment (Sulima 2018, p. 112; 2017, p. 65). This may be explained by the custom of erecting crosses at the places where villages began and ended, or at crossroads, which, as areas lying on the border, were considered foreign, unknown, nobody’s, mediating, and therefore hostile and dangerous. *On the roads, as on the border in the foreign space opening up behind it, unusual things happened. According to Polish beliefs, the souls of the dead could be found moving along the edges of the road, under fences. Other invisible beings also wandered there* (Kowalski, 1998, p. 91,

citing Moszyński, 1967, p. 712). There was a conviction that such peripheral places, separating one’s space from the secular chaos, should be symbolically protected either by ritual gestures or by locating sacred structures there (Sulima, 2017, p. 66). Placing the sign of the cross at this spot had precisely an apotropaic — protective task. It constituted a *magical defence of the territory* [village], *enclosed within the given boundaries* (Bystroń, 1980, pp. 227, 228). The involvement of the local community in the event was supposed to intensify the protective power of the entire ritual. Henceforth, the space enclosed within the boundaries and the area beyond were two completely different worlds (Bystroń, 1980, p. 228). *The cross protects the village, chases away evil spirits*, says Czyże village resident Ms. Nadzieja, *and when someone died, they would stand by the cross with the coffin to say goodbye to the village*. Crosses standing by the road also acted as stops on the last journey of deceased residents (Sulima, 2022, p. 38). To date, this is still an important part of the farewell ritual among Orthodox Belarusians. According to Ludmila Łabowicz, describing funeral customs in the Czyże municipality, *the final stage of bidding the deceased farewell to their village was stopping at roadside crosses, located at the end of the village. This was done, for example, in Zbucz. In Czyże, first a service was held in the Orthodox church, and only then did they stop at the crosses* (Łabowicz, 2021, p. 34).

Crosses standing at crossroads are usually a commemoration of an accident, a tragic death. As Ms. Nadzieja explains: *The cross stands at the crossroads, because it is also an important place. People as they go will pray, make the sign of the cross, and if someone died on the road, prayer at the cross will help him* (based on a conversation conducted in October 2024). Locating them at crossroads, the very arrangement of which on the ground marked the sign of the cross, as Wojciech Krasuski (1986, p. 228) notes, had references to the sphere of the sacred. Very often, they were also erected as signs of the division of space, defining the boundaries of a village. In addition to a physical identifier, they were also signs in the spiritual dimension, at which one could stop, pray, and be closer to God. Thus, it was not without reason that they were called *signposts to people and to God* (Siegień-Matyjewicz, 2017, p. 138, citing Achremczyk, 2008, p. 52).

Pestilence or epidemic crosses were also erected on the outskirts of villages to guard against epidemics or as a reminder of them. Important here was the requirement that they be built before sunrise by the entire village community, with the belief that only joint effort could bring rescue. *In the past, when*

something happened — a pestilence like a plague or a war passed, everyone would put up a cross together. Sometimes, if there was a miracle and someone recovered, the cross was also put up, recalled Ms. Nadzieja from Czyże village.

Like the road, the space around the house, especially the front garden zone, was also strongly marked by meaning in the context of folk beliefs. In the layout of the habitat, as an area ‘between’ the area of one’s own — the house — and the foreign area — the road — the front garden constituted a buffer zone. The taming and sacralisation of front gardens consisted of placing a cross or shrine there. Located on properties, they also often served a cultic function, as an expression of thanksgiving, giving praise or asking for intercession and divine protection for the residents of a particular house. In addition, it was believed that they protected the entrance to the cottage, so the space around the entrance was especially cherished, decorated with fresh flowers (Sulima, 2017, p. 66). The cross standing in front of the house of a resident of Czyże, Nina Siemoniuk, in addition to sacralising the living space, also has a protective function — it is the so-called cholera cross. *It was erected by my father-in-law’s grandfather. It was when cholera prevailed (...) our great-grandfather collected the entire annual income and decided to fund this cross. It was made of one huge stone, everything was done by hand. When the cross stood, God granted that the disease disappeared. (...) Wars have come and gone, and the cross still stands in front of the house* (based on a conversation conducted in October 2024). Thus, it is a lasting part of the family heritage and memory of a time when faith brought rescue.

According to Alicja J. Siegień-Matyjewicz (2017, p. 137), another group of crosses found in areas inhabited by Podlaskie Belarusians are those erected in the context of funerary rituals: at the entrances to cemeteries, in church courtyards, and grave crosses. The former, usually monumental, were erected for the intentions of the deceased, while those found at Orthodox churches commemorated events in the history of the parish or a tragedy that struck the village. An example is the cross by the Orthodox church in the village of Czyże, which was erected on the site of an old wooden church.

When discussing the placement of the crosses, it is also worth noting their natural surroundings, especially the trees growing next to them. Marlena Brzozowska aptly calls them *roadside companions of the crosses* (Brzozowska, 2020, p. 282), which, in addition to their setting, also played a symbolic role, collectively creating a sacred landscape, which (...) *idea is the pursuit of beauty, but also goes back*

to ancient magic, the deepest and oldest foundations of culture and faith (Swaryczewska, 2008, p. 95). In the Orthodox tradition, nature has always supported spirituality and provided a link between man and the world of the sacred. The conviction that the natural world is linked to the transcendent domain and the belief that it has a significant impact on people’s lives explains the fact that trees are attributed a supra-intellectual meaning: protecting and neutralizing evil powers. Oaks, lindens, or chestnut trees, for example, guarded against lightning strikes; *they were [also] sometimes treated as (...) symbols of (...) strength and vitality, new life and resurrection* (Brzozowska, 2020, p. 283, citing Dębowski and Zacharczuk, 2003, p. 22).

6. ROADSIDE SHRINES IN THE FOLK CULTURE OF PODLASIE

The area of eastern Podlasie also abounds in these small forms of religious architecture, the location of which, as in the case of crosses, was not accidental, but intentional. Analysis of their occurrence, in conjunction with the intentions of the founders, indicates a deeper, ideological justification, underpinned by a desire to feel close to the sacred, and the architectural form refers to the features of local building traditions.

Due to their location, the shrines found in the analysed area are not exclusively roadside structures, and their locations can be divided into: roadside, wayside, cemetery and those created at springs. However, the greatest concentration of these small structures of religious devotion is found along transportation routes: along roads, at crossroads, or in places marking certain distances between settlements, such as at the beginning or end of a village. In the past, according to Wiktor Zin, before the introduction of standard road markings, these structures, in addition to their religious function, also played an *entirely earthly* role (Zin, 1995, p. 17) — as orientation signs in space.

Given the religious overtones of shrines, as with crosses, their role was primarily to prevent and protect villages and residents from the negative influences of the *orbis exterior*. (...) *they were erected out of gratitude for an unexpected favour, in thanksgiving for recovery from illness, for protection from pestilence, famine and other calamity, for hearing requests, out of piety as a thanksgiving offering for deliverance from danger, and in penance for grave sins. (...) as (...) a sacred sign commemorating the place of death and place of eternal rest (...) etc. The inscriptions on the shrines sometimes give some historical details, but mostly express wishes and requests for a pious sigh, or contain a prayer*

(Seweryn, 1958, p. 25). This is confirmed by the pastor of the parish in Czyże, Rev. Prot. Leon Anchim, saying: *people build [them] for various intentions. It also happened that someone had a dream, through a dream got a command from God or some saint to put a cross or a shrine there in that place* (based on a conversation conducted in October 2024).

A special case related to the act of thanksgiving is the location of these structures at springs. This represents a reference to pagan beliefs and may be related to the attribution of springs as the symbol of *life, purification* (Holly, 2014, p. 418), *the beginning of events, (...) in their nature divine* (Bartmiński, 1999, p. 265). Over time, this was adapted by Christianity, where they are *a symbol of the Divine Mother from whom Christ came forth — the water of life* (Bartmiński, 1999, p. 266). Seen as natural phenomena (Zin, 1995, p. 21) and symbols of life-giving power, in village culture springs often became places of religious worship with healing properties, at which people gathered.

An example of this is the shrine of St Maccabeus with a miraculous spring near the village of Lady on the road to Kuraszewo: *One man dug a well and there was water there, and he erected the shrine, a small one. On 14 August, a service is held there* — explains Rev. Prot. Leon Anchim (based on a conversation conducted in October 2024). According to local residents, this unusual place was built in the 1940s. Its history is connected with the person of a local medicine man, Teodor Pawluczuk, known by the local community as Fedia Slepce. The miraculous properties of the water from the spring are still believed in today by the faithful, who bring and leave crosses and icons there asking for intercession (Sosna, 2001, p. 65).

7. TYPOLOGY OF ROADSIDE SHRINES

Referring to Tadeusz Seweryn's typology, there are two main groups of roadside shrines in the Polish cultural landscape: brick and wooden. The latter, in turn, are divided into pole shrines, above-ground shrines and those hung on trees (Seweryn, 1958, p. 19). Urszula Janicka-Krzywda enriches this division of forms found in roadside shrines into five basic groups: cottage; cabinet; post; pedestal and recessed (Janicka-Krzywda, 1999, p. 272). Each of them has distinctive structural and stylistic features, reflecting local building traditions.

In the eastern borderlands, including the municipality of Czyże, Belarusian Orthodox Christians did not place shrines on trees. In the villages of Klejniki and Kojły one can find two early 20th century pole shrines, made of a tree log with a niche, in which the icon of Christ Pantocrator is placed. The shrine

in Klejniki is covered with a gold-colored dome, topped with a six-pointed cross. On the other hand, the shrine in Kojły, painted blue, is covered with a hipped roof with a Latin cross, with a crescent at its base. However, most are aboveground shrines of the cottage type, which is characteristic of areas inhabited by Orthodox believers. They are mostly small brick buildings, with a double or multi-pitched roof covered with sheet metal and one or more onion domes with crosses. Their architectural form often intermediates with Orthodox church architecture and contains elements characteristic of the Orthodox building art of the region. Unlike in Western Christianity, where solutions were used to expose religious statues and sculptures, when erecting Orthodox shrines, more attention was paid to equipping them with icons (Holly, 2014, p. 392). Examples include the brick shrine of St Nicholas the Wonderworker, built in 1870 at the crossroads in the middle of the village, or the cemetery shrine of the Transfiguration, dated 1914 in Klejniki. There are also wooden structures in the region, covered with a roof topped by a dome with a six- or eight-branched cross. Some of them are painted blue, which, as in the case of crosses, should be associated with Mary symbolism, *the colour of heaven, air and water, as well as purity, truth and faithfulness* (Holly, 2014, p. 388, citing Seibert, 2002, p. 308).

8. ROADSIDE CROSSES AND SHRINES IN THE MUNICIPALITY OF CZYŻE — CURRENT STATUS

Material signs of folk religiosity in the form of roadside crosses and shrines can be found in each of the 20 villages of the Czyże municipality. When conducting their field study, the authors took into account their location related to motivational intention, year of creation, form and material of workmanship, as well as vegetation surroundings. In addition, the state of their preservation was assessed, interviews were conducted about contemporary religious practices held at these sites, as well as ways to protect them.

In the municipality there are 192 crosses (not including grave crosses found in cemeteries) and 9 shrines. The exact figures are shown on the map (Fig. 6).

Referring to the systematics of the distribution of crosses in the village space, by Grażyna Holly (2014, p. 412), crosses in the Czyże municipality can be divided into:

- roadside crosses — located along roads, at crossroads, on properties (profane zone). They are

found in each village of the municipality's precinct in the number of 124;

- crosses erected in natural surroundings (profane zone) in the number of 8 (Klejniki, Leniewo, Kuraszewo, Szostakowo);
- temple crosses — erected at Orthodox churches, not including burial places (religious zone) in the number of 23 (Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Zbucz, Kojły)
- cemetery crosses — located at burial sites (religious zone). In the municipality, cemeteries are located in the villages of Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Łuszcz, Morze and Kojły.

On the territory of the municipality of Czyże there are also epidemiological crosses, commemorating those who died during the epidemic of cholera and COVID-19 (cross from 2020). They are located in Czyże, Kuraszewo, Szostakowo and Wieżanka.

In terms of form, the types of crosses found in the municipality include:

- four-armed (115 in total), found in each village except Wólka;
- six-armed (40 in total) found in the villages of: Hukowicze, Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Podrzeczany, Rakowicze, Zbucz, Morze, Szostakowo, Kojły, Wólka;
- eight-armed (36 in total) found in the villages of: Kuraszewo, Lady, Łuszcz, Czyże, Rakowicze, Zbucz, Morze, Osówka, Szostakowo, Kojły, Podwieżanka, Kamień.

Traditionally, some of them are painted blue, as in the villages of: Klejniki (5), Sapowo (1), Kuraszewo (1), Lady (1), Czyże (1), Podrzeczany (1), Rakowicze (1), Zbucz (3), Morze (2), Szostakowo (1), Kojły (2), Kamień (2) — (a total of 21). The most typical building material used in the area is: wood (79 crosses), iron with a stone or concrete foundation (59 crosses), stone (42 crosses) and concrete (12 crosses).

The arms of wooden crosses end in the form of a straight, rounded or three-leaf clover (Siegień-Matyjewicz, 2017, p. 134). The latter number 14 pieces are found in the villages of: Hukowicze (1), Klejniki (1), Kuraszewo (1), Lady (1), Czyże (1), Rakowicze (2), Zbucz (4), Morze (1), Osówka (1) and Szostakowo (1). In addition, one of the wooden crosses in Hukowicze is topped with an iron cross with a rooster.

Most of the surveyed crosses do not have legible dating inscriptions, or they have been obliterated, so the authors were unable to determine the exact date of construction. A significant number of the surveyed crosses were erected after the war, in the second half of the 20th century. The oldest identified cross is a cholera cross from 1882, located in the village of

Czyże near house No. 95, and the newest, a domestic cross in Kuraszewo from 2021.

According to interviews conducted with indigenous residents, they are still an integral part of the space, serving a cultic, protective function, as well as uniting the village community, especially during holidays marked by the Orthodox calendar, or during funeral ceremonies. At crosses located in villages where there are no Orthodox churches, the custom of blessing food on Easter Saturday still takes place, and they are also the last stop at which the funeral procession bids farewell to the deceased. These rituals are still held to this day in the villages: Zbucz, Hukowicze, Podrzeczany, and until recently also in Kojły.

Local people surround them with care and respect. Women decorate them with flowers and ribbons, and for holidays they hang ceremonial embroidered towels on them, similar to those adorning icons in the sacred corner of the village house. According to Natalia Gierasimiuk, these are so-called sacrificial towels, so called *abroczyje*, which are intended for places of special contact with God, such as on roadside or cemetery crosses (Sulima, 2018, p. 166, citing Gierasimiuk 2010). The towel in Orthodoxy is the longest practised form of icon decoration, both during festive and family rituals. In addition to its decorative role, it also serves cultic, symbolic, protective and magical functions (Holly, 2014, p. 425), and hanging it from a cross emphasizes the solemn nature of the place. In the past, it was also a common belief that the person who made or brought such a towel would experience all kinds of favours (Holly, 2014, p. 396).

Care for the crosses is also manifested in the special treatment of old wooden forms that are in danger of collapse. As Ms. Nadzieja, a resident of the village of Czyże, explains: *At least once every 5 years they should be shortened and re-buried. Now young people rarely do this, but the old ones still make sure to repair as needed* (based on a conversation conducted in October 2024). In the municipality you can find villages where several crosses are erected in one place, of different form and material, created at different times: Hukowicze, Klejniki, Leniewo, Sapowo, Lady, Łuszcz, Czyże, Zbucz, Morze, Osówka, Szostakowo, Kojły, Podwieżanka, Kamień. Groups of crosses also occur near temples, shrines and in cemeteries. Such clusters in a separate small area, as Alina J. Siegień-Matyjewicz notes, *testify to the strong attachment of Belarusians to a place hallowed by tradition* (Siegień-Matyjewicz, 2017, p. 139). To this day, in the consciousness of the local community, there is an absolute ban on removing these elements of religious architecture from the landscape. None of the locals would dare to

desecrate such a place or erect a non-sacred structure here, believing that *the Lord God will always claim his own and punish (...)* (Janicka-Krzywda 1999, p. 296). A similar attitude also applies when replacing decorations: flowers or ribbons, which cannot be thrown away but must be burned.

The shrines present in the municipality of Czyże can be divided into: 2 pillar shrines (Klejniki, Kojły), 1 recessed shrine (Rakowicze) and 6 house shrines, 2 brick (Klejniki) and 4 wooden (Kuraszewo, Czyże, Kojły and Morze). Most of the shrines were built in the first half of the 20th century, but the exact date could not be determined by the authors. Each was created as a result of a deeper motivation of a socio-religious nature, both through the efforts of private individuals, as in the villages of Kuraszewo and Rakowicze, and as a result of a community effort.

Called 'holy houses' by Wiktor Zin (Zin, 1995, p. 45), for years they served as meeting places for the local community, both religious and neighbourly. Interviews show that to this day residents still treat them with respect and reverence, taking care of their appearance and the order around them. The state of preservation of the shrines testifies to the local need [for them] (Jakubik, 2013, p. 20). This is confirmed by the words of a resident of Czyże, Ms. Nadzieja: *Shrines are very important places. When a child gets sick, one goes to the Virgin Mary and asks for health. When your son goes abroad, you light a candle to guard him. A shrine is not just for decoration, it is a place of prayer* (based on a conversation conducted in October 2024).

9. CONCLUSIONS

Orthodoxy, which over the centuries has defined and determined the 'civilizational and cultural circle' (Mironowicz, 2013, p. 250) of Podlaskie Belarusians, has its reference not only in theological but also in spatial issues. This is evidenced by the villages of the Czyże municipality included in the research, where both Orthodox churches and roadside crosses and shrines are an inseparable part of the cultural environment. In accordance with the research assumption, the conclusions of the field queries were divided into those concerning the state of their preservation and ways of protection, as well as the attitudes and devotional practices of the local communities currently implemented around them.

Taking into account the material dimension, the majority of roadside crosses and shrines in the municipality are in very good condition — 128 crosses and 6 shrines; some are in good condition — 37 crosses and 3 shrines; while 27 crosses are in bad

condition. Based on the inventory, as well as on the interviews conducted, it can be concluded that their condition is the result of the care of the inhabitants and of the founders who are still alive, who take all repair and maintenance measures as a matter of course, strengthening the sense of unity as a group, identifying people with the place.

On the other hand, revitalisation activities of such small forms of religious architecture, which are indispensable for their continuance and preservation, should take place with respect to the local construction art and conservation principles. In the current Act on the Protection and Care of Historical Monuments of 2003, the category of small forms of religious architecture is not mentioned, therefore the regulations of the principles of their conservation are not fully specified. There is a provision stating that any work on a monument entered in the register must be carried out with the consent of the relevant provincial conservator of monuments. Referring to the data collected in the field, as well as the information obtained from the Communal Programme of Care over Monuments of the Municipality of Czyże for the years 2015–2018 (pp. 23, 25, 26), it follows that only two shrines have been entered into the register as immovable monuments: the orthodox cemetery shrine of the Holy Transfiguration of Christ (entered in the register of the National Monuments Register in 2013) and the orthodox shrine of St Nicholas the Wonderworker (entry in 2013) from Klejniki. In addition, three structures are in the resources of the municipal register of monuments and they include: the Orthodox shrine of St Nicholas in Kojły, shrine of St Macabee Brothers at the spring and the shrine — well over the spring in Kuraszewo.

Although the communal register of monuments is not a form of protection listed in the Act, there is a necessity to consult with the provincial conservator of monuments on any repair works on the structures included in its list. Structures included therein do not receive funding from the state budget, and their owners have to try to obtain funds for their maintenance on their own. In the area of the Czyże municipality, the majority of roadside crosses and shrines are not covered by any form of protection and all funds for conservation measures must be obtained by the inhabitants themselves. In conservation efforts, apart from financial issues, it is also particularly important to be aware of the place and the local building traditions formed over the years in order to prevent *deformation of the existing, historically shaped heritage* (Gminny program opieki nad zabytkami gminy Czyże na lata 2015–2018, p. 31). This is because any

unprofessionally carried out maintenance and repairs may have the opposite effect, causing a loss in historical and aesthetic value. The protection of small forms of religious architecture should also be done holistically, protecting both the structure and its natural surroundings. This is particularly important in the case of crosses and shrines, which have always been located in nature.

Since 2022, with the help of villagers, the Podlaskie Voivodeship Marshal's Office has been organising a competition entitled *Podlaskie kapliczki — ocalić od zapomnienia*. The competition is aimed at non-governmental organisations, churches, religious associations and associations which carry out statutory activities in the field of local, cultural and historical heritage. The competition is aimed at non-governmental organizations, churches and religious associations, conducting statutory activity in the field of culture, art and protection of cultural assets and national heritage, and consists of financial support for the rescue of such small forms of religious architecture. The grant may be awarded to cover the costs of conservation, restoration and construction works and includes, among others, the stabilisation of the structure, securing the artistic and historical substance, arranging and developing the surroundings of the structure, or the purchase of construction materials (Competition 'Podlaskie kapliczki 2024 — ocalić od zapomnienia', 2024). During the first edition of the competition, in 2022, the renovation of nineteen, and in 2023, sixteen small forms of religious architecture in Podlaskie Voivodeship was co-financed.

The problem in terms of protection may also be their location in the road lane. Small structures of religious devotion, according to Article 39 (1) of the Law on Public Roads of 21 March 1985, are unrelated to the needs of traffic and should not be located there. On the other hand, Article 38 of that Law also states that *existing third-party facilities in the road lane that do not cause danger or obstruction to traffic, and do not interfere with the performance of the road manager's tasks, may remain in their existing condition* (Journal of Laws 2024, item 320). As a result, as Mariusz Antolak and Wiesław Szyszkowski (2013, p. 63) note, crosses and shrines standing on roadsides may not be removed, and any such action may face strong resistance from local communities.

The roadside crosses and shrines of the Czyże municipality architecturally and spiritually still shape the character of these lands, on the one hand providing a distinct architectural and colour accent, and on the other — in the consciousness of Orthodox Belarusians — manifesting a deep faith, which,

handed down in families for generations, is the glue of the community and determines belonging. Although some of them show signs of the passing of time, they are still living examples of man's spiritual relationship with God. They are treated by locals as small forms of religious devotion, signs of remembrance, gratitude, protection, or simply places at which to stop and say a prayer. This is primarily due to deeply rooted values, respect for tradition and religion, which is embedded in the life of the entire community. Such a relationship makes it possible to use the term 'sacred society' in relation to the communities living there (Kozera, p. 12, citing Becker, 1964; Sulima, 2018, p. 246).

The biggest threat to the survival of these small forms of religious architecture is the phenomenon of depopulation of rural areas, which also affects the municipality of Czyże. According to demographic data, between 2002 and 2024, the population in the municipality declined by nearly 36.8% (Polska w liczbach, 2024). A large part of the people living there are elderly people, born in the 1940s and 1950s. New residents come to the countryside mainly during the summer, and therefore, do not feel an emotional connection to the place of residence, as the older residents do. The same applies to children and grandchildren, for whom the forms of religiosity practised by their grandparents towards sacred places are perceived more as an element of folklore rather than primordial principles. Modern modification processes, which are a natural result of the progress of civilization, therefore affect the regression of some practices formerly carried out in the rural space. An example of this may be the gradual disappearance of worship services or the stations of the cross at roadside crosses in the Czyże parish. Thus, it may turn out that the elderly living there constitute the last generation of people who remember religious practices and stories related to sacred signs of their village space. In this sense, their protection takes on the character of a cultural duty, being a condition for preserving the identity of the Orthodox inhabitants of Podlasie. Crosses and shrines are a material and spiritual reflection of the ethnic and religious mosaic of the borderland lands, so it is important to maintain the memory of them among the next generations. Only when heritage becomes *the bond of generations* (Czerwińska, 2018, p. 73) does it have a chance to survive.

The research was carried out as part of work WZ/ WA-IA/3/2023 at the Białystok University of Technology and financed from a research subsidy provided by the Ministry of Education and Science.

Ill. 1. Location of the study area in the administrative borders of Poland and in Podlaskie Voivodeship.

Il. 1. Lokalizacja obszaru badań na tle granic administracyjnych Polski i w województwie podlaskim.

Source/Źródło: original work based on / opracowanie własne na podstawie: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Poland_location_map_3.svg#/media/File:Poland_location_map_3.svg (accessed: 22.10.2024).

Ill. 2. Types of crosses found in the space of border villages: four-armed (Lady), six-armed (Morze), eight-armed (Kuraszewo). Photo by the Authors.

Il. 2. Rodzaje krzyży występujących w przestrzeni wsi pogranicza: czteroramienny (wieś Lady), sześcioramienny (wieś Morze), ośmioramienny (wieś Kuraszewo). Fot. Autorki.

III. 3. Materials used in the construction of roadside crosses: wooden cross in the village of Kojły, stone-iron cross in the village of Podrzeczany, group of crosses in the village of Kamień. Photo by the Authors.

II. 3. Materiały przydrożnych krzyży: krzyż drewniany we wsi Kojły, krzyż kamienno-żeliwny we wsi Podrzeczany, grupa krzyży we wsi Kamień. Fot. Autorki.

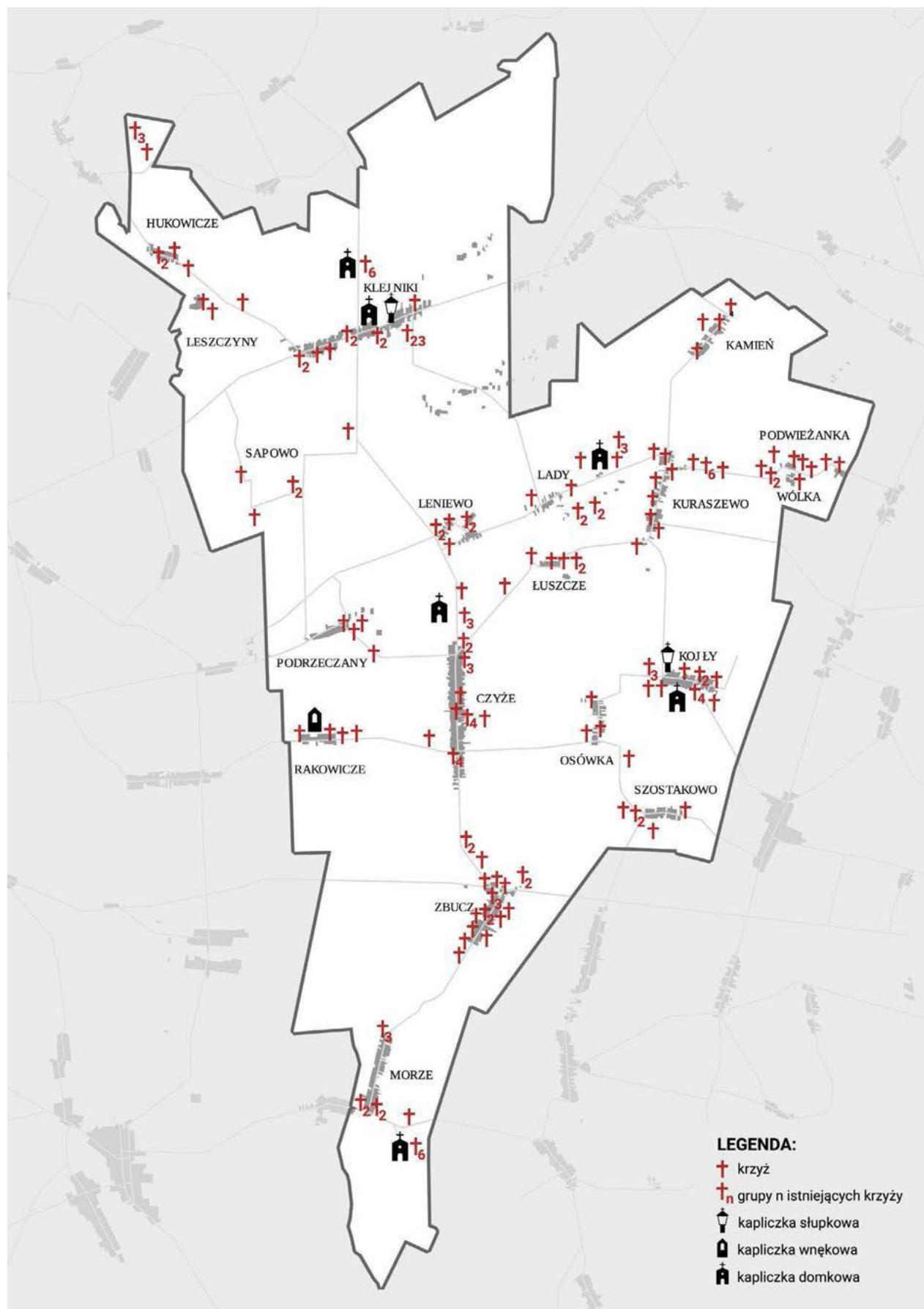
III. 4. Groups of roadside crosses in the villages of 1. Szostakowo, 2. Czyże, 3. Osówka, 4-5. Zbucz; 6. a house cross in the village of Czyże. Photo by the Authors.

II. 4. Grupy przydrożnych krzyży we wsiach: 1. Szostakowo, 2. Czyże, 3. Osówka, 4-5. Zbucz, 6. Krzyż przydomowy we wsi Czyże. Fot. Autorki.

Ill. 5. A pillar shrine in the village of Klejniki, a house shrine in the village of Kojły, a shrine by a spring in the village of Kuraszewo. Photo by the Authors.

Il. 5. Kapliczka słupkowa we wsi Klejniki, kapliczka domkowa we wsi Kojły, kapliczka przy źródle we wsi Kuraszewo. Fot. Autorki.

III. 6. Location of crosses and shrines in the municipality of Czyże. Source: own study based on maps available on Geoportal (GUGiG).

II. 6. Lokalizacja krzyży i kapliczek w gminie Czyże. Źródło: opracowanie własne na podstawie map dostępnych w serwisie Geoportal (GUGiG).

Il. 7. Arrangement of crosses and shrines in the landscape of the village of Kołty.

Il. 7. Rozplanowanie krzyży i kapliczek w krajobrazie wsi Kołty.

Source/Źródło: own study basen on / opracowanie własne na podstawie: <https://www.openstreetmap.org/relation/6776110#map=14/52.78216/23.48568> (accessed: 16.05.2025).

1. WSTĘP

Mała architektura sakralna stanowi nieodłączny element krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich. W polskiej kulturze ludowej krzyże i kapliczki były nie tylko materialnym świadectwem wiary, ale również odzwierciedleniem ludzkich losów i historii, które wydarzyły się na danym terenie. Zachowane po dziś dzień „makroznaki” (Adamowski, Wójcicka, 2011, s. 10) przestrzeni posiadają złożoną symbolikę, wpisując się w życie i pamięć lokalnych społeczności.

Szczególnie interesującym obszarem badawczym w tym kontekście jest województwo podlaskie, a zwłaszcza jego południowo-wschodnie obszary położone przy granicy z Białorusią. Zachodzące na przestrzeni wieków ruchy migracyjne doprowadziły do wykształcenia się tam swoistego synkretyzmu kulturowo-religijnego, wynikającego z wzajemnej infiltracji tradycji Wschodu i Zachodu (Maroszek, 1997, s. 127). Widoczne jest to zarówno w przenikaniu elementów narodowych: polskich, białoruskich, ukraińskich, rosyjskich oraz cywilizacyjnych — pogranicze łańcisko-bizantyjskie, co nie pozostało bez wpływu na kształtowanie się norm współżycia społeczno-kulturowego egzystujących obok siebie grup etnicznych, dla których wartością podstawową było — i nadal jest — wyznanie (Mironowicz, 2013, s. 250). Będąc przedmiotem niniejszego tekstu wsie pogranicza polsko-białoruskiego zamieszkiwane są w większości przez społeczności określające się jako „swoi”, „tutejsi”, „prawosławni” lub „białoruscy” (Hawryluk, 2001, s. 80, cyt. Pawluczuk, 1972, s. 41; Sulima, 2019, s. 24). Ten *społeczno-kulturowy fenomen* (Sadowski, 1991, s. 23) zależności prawosławia i białoruskości (Sulima, 2019, s. 24; 2018, s. 37; 2016, s. 508), i myślenie przez pryzmat wiary, zarówno dawniej, jak i współcześnie, wywiera istotny wpływ nie tylko na odbiór świata i codzienne życie mieszkańców, ale także na krajobraz kulturowy, który cechuje tradycyjna zabudowa drewnianych domów mieszkalnych o swoistych lokalnych cechach, prawosławne świątynie oraz mała architektura sakralna — krzyże i kapliczki.

Celem artykułu jest inwentaryzacja i ocena stanu technicznego obiektów małej architektury sakralnej, zlokalizowanych na obszarze gminy Czyże w województwie podlaskim, zamieszkałej w 90% przez ludność wyznania prawosławnego (Gmina Czyże, 2025), a także uświadomienie, jakie znaczenie mają one w światopoglądzie prawosławnych Białorusinów. Badanie obejmuje zarówno aspekty materialne, takie jak: lokalizacja w przestrzeni, architektura, typologia, użyte materiały i stan zachowania, jak

również niematerialne, czyli te związane z ich funkcjami w życiu społecznym i religijnym (np. intencje, w jakich powstawały, dawne i obecne rytuały codzienne i świąteczne związane z ich użytkowaniem czy sposoby ich konserwacji i ochrony).

Przyjęty paradygmat badawczy zakłada także analizę tytułowego zagadnienia w dwóch wymiarach: historycznym — poprzez zebranie informacji dotyczących roli krzyży i kapliczek w kontekście religijności ludowej oraz współczesnym — dzięki zbadaniu aktualnych postaw i realizowanych wokół nich praktyk dewocyjnych lokalnych społeczności. Mając na uwadze fakt sukcesywnie postępujących przeobrażeń kulturowych, w tym stopniowe zacieranie warstwy duchowej i sekularyzację życia, zaproponowana perspektywa naukowa posłuży zatem sprawdzeniu, czy i w jakim stopniu zmiany cywilizacyjne dotknęły swoim zasięgiem współczesną wieś podlaską, a w jakim, poprzez m.in. te sakralne znaki przestrzeni i międzypokoleniowy przekaz pamięci o nich, zachowała ona cechy niezmienności, trwałości, *constans*, podtrzymując tożsamość kulturową na tych terenach.

Za metody badawcze posłużyły kwerendy jakościowe i ilościowe. Polegały one na badaniach terenowych realizowanych *in situ* na obszarze gminy Czyże w październiku 2024 roku i obejmowały inwentaryzację obiektów małej architektury sakralnej (łącznie 201 obiektów) połączoną z wizją lokalną umożliwiającą ocenę stanu ich zachowania i kontekstu przestrzennego w krajobrazie wsi, jak również na badaniach etnograficznych, w tym wywiadach z mieszkańcami, ze szczególnym uwzględnieniem osób starszych jako depozytariuszy pamięci, a także z lokalnymi duchownymi. Kwerenda terenowa posłużyła do opracowania mapy z zaznaczeniem lokalizacji krzyży i kapliczek na obszarze gminy oraz zebrania danych, takich jak rok powstania, materiał, typ, stan zachowania. Poza analizą studium przypadku dokonano również przeglądu źródeł bibliograficznych z zakresu etnografii, antropologii kulturowej, geografii religii, jak również materiałów ikonograficznych.

Wyżej wymienione metody pozwoliły na kategoryzację i typologizację zinwentaryzowanych obiektów małej architektury sakralnej w postaci uporządkowanego zbioru informacji, a interpretacja jakościowa literatury przedmiotu i przeprowadzonych wywiadów z zastosowaniem metody analizy treści, posłużyła do sformułowania wniosków, które mogą być przydatne w działaniach samorządów, lokalnych liderów czy mieszkańców gminy, zmierzających do ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego wsi pogranicza.

2. PODLASIE JAKO POGRANICZE ETNICZNE

Pojęcie „pogranicza” oznacza położony w pobliżu granicy państwa obszar, strefę, terytorium, na którym dochodzi do kontaktu dwóch lub więcej grup etniczno-kulturowych (Sadowski, 2001, s. 17). Nie bez przyczyny literatura przedmiotu określa je synonimem strefy „czegoś innego” (Straczuk, 2006, s. 25, cyt. Staszczak, 1978), jako że następstwem egzystowania społeczności znajdujących się „na styku” dwóch organizmów jest nieuniknione przenikanie, a co za tym idzie — przejmowanie pewnych elementów, w tym zwyczajów, języka czy religii (Sulima, 2014, s. 261, 262; 2018, s. 17). Zróżnicowane kulturowo społeczności współtworzą zatem na jednym terenie tzw. „kulturę pogranicza” (Straczuk, 2006, s. 10; Barwiński, 2004, s. 10), którą cechują powszechne zapożyczenia i odmienności (Sulima, 2018, s. 20).

Doskonałym przykładem takiej hybrydyzacji i życia w różności jest województwo podlaskie, które historycznie, jak podaje ojciec Grzegorz Sosna, było zpleciem ziem o różnej historii i kulturze: *Zachodnio-północna [jego] część dawniej wchodziła w skład Mazowsza, zaś ziemie nad rzeką Bug i wzdłuż Narwi i Niemna były domeną Wielkiego Księstwa Litewskiego; zamieszkiwała je przeważnie ludność prawosławna (ruska) i w zaraniu dziejów były wystawione na wpływy bizantyjsko-wschodnie. Wpływy kultury i sztuki z Rusi przemieszały się tu z wpływami zachodu* (Sosna, 2001, s. 358).

Konotacje i wpływy zza wschodniej granicy mają swoje odzwierciedlenie w silnej przynależności do wyznania, które określa tam wręcz tożsamość narodową (Sulima, 2018, s. 32). Ponad 300 tysięcy osób zamieszkujących wiejskie tereny ściany wschodniej województwa podlaskiego to wierni Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dębowski, 2015, s. 144). Świadomość religijna sprzyjała wytworzeniu się tam lokalnego „ponadgrupowego my” (Babiński, 1997, s. 58), wzmacniając poczucie odrębności, przy zachowaniu wspólnotowości jako grupy „swoich”. Co ciekawe, prawosławie wśród tutejszych społeczności stanowi także „typ kultury” (Pawluczuk, 1999, s. 41), co ma swoje przełożenie zarówno na życie religijne, jak również na uwarunkowania kulturowo-obyczajowe (Sulima, 2018, s. 37; 2016, s. 508).

Będąca przedmiotem analiz gmina wiejska Czyże geograficznie położona jest w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego, w powiecie hajnowskim. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2021 roku zamieszkują ją 1883 osoby, z czego 797 zadeklarowało się jako mniejszość

białoruska. Wraz z sąsiednimi gminami należy ona do tych unikatowych obszarów w kraju, gdzie do dnia dzisiejszego zachowały się artefakty kultury tradycyjnej materialnej i duchowej. Krajobraz kulturowy gminy tworzą przetrwałe od XVI wieku, w praktycznie niezmiennym stanie, układy ruralistyczne wsi szeregowych² wraz z charakterystyczną drewnianą zabudową mieszkalną pochodzącą z pierwszej połowy XX wieku, udekorowaną zdobniczymi detalami. Kreują one spójny kontekst dla architektury cerkiewnej trzech prawosławnych parafii — w Czyżach, Klejnikach i Kuraszewie, a także dla małej architektury sakralnej — krzyży i kapliczek, które stanowią istotny element przestrzeni wszystkich wsi z obrębu gminy. Jak zauważa proboszcz parafii w Czyżach, ksiądz prot. Leon Anchim: *Położenie gminy w strefie wpływów kultury wschodniej, w tym prawosławia, znajduje swoje odzwierciedlenie nie tylko w lokalnych zwyczajach, kulturze czy języku, ale również ma bezpośrednio przełożenie na stylistykę i symbolikę małej architektury sakralnej* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku).

3. KRZYŻ W TRADYCJI PRAWOSŁAWNEJ

Jak podaje *Leksykon znaki świata* znak krzyża utworzony przez dwie przecinające się pod kątem prostym linie, stanowi najstarsze symboliczne przedstawienie *imago mundi*, jego kształtu i organizacji. Jest także symbolem połączenia przeciwności i opozycji, jakie dzielą świat: skrzyżowane ramiona wyznaczają cztery strony świata, a także przeciwności (góra-dół, lewa-prawa, życie-śmierć, sacrum-profanum), natomiast punkt ich przecięcia — centrum, środek (Kowalski, 1998, s. 262).

W religii chrześcijańskiej krzyż stał się fundamentalnym znakiem, niosącym wielowymiarową symbolikę nie tylko ofiary Chrystusa, ale również pomostu pomiędzy doczesnością a wiecznością, zwycięstwa życia nad śmiercią. W interpretacji teologicznej metaforycznie określane jest mianem „drzewa męki” lub „drzewa życia”, które według tradycji zostało posadzone na Golgocie — miejscu spoczynku szczątków Adama (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 131). Na ziemiach polskich krzyże zaczęły pojawiać się od X wieku.

² Rozplanowanie miejscowości jest wynikiem reformy rolnej, tzw. pomiary włócznej, w wyniku której wprowadzono nową organizację w układzie przestrzennym. Domy mieszkalne stoją w rzędzie po dwóch stronach drogi będącej osią całej wsi. Za domami usytuowane są w jednej linii budynki inwentarskie, a całe siedlisko zamyka ustawiona prostopadło do nich stodoła, za którą biegnie równoległa do drogi głównej droga zastodolna.

W prawosławiu, które jako chrześcijaństwo wschodnie, w porównaniu z chrześcijaństwem zachodnim, jest bardziej mistyczne i „nie z tego świata” (Bułgakow, 1992, s. 168), semantykę krzyża cechuje bardziej zmysłowe i duchowe poznawanie Boga, nastawione w dużej mierze na symbolikę zbawienia, podczas gdy w teologii zachodu większy nacisk położony jest na fizyczne cierpienie Chrystusa (Holly, 2014, s. 401). Ponadto kościół wschodni od zawsze otwarty był na zjawisko religijności ludowej, dlatego religia na wsi bardzo często była kompilacją nauki kościoła, tradycji przekazywanej w rodzinach od pokoleń oraz ludowych wierzeń, niejednokrotnie o zabarwieniu magicznym (Sulima, 2018, s. 111; 2012, s. 577; 2019, s. 27). Jak zauważa Jan Adamowski, są *liczne przykłady przejmowania przez religię sposobów magiczno-wierzeniowej sakralizacji* (Adamowski, 1995, s. 28). Szczególnie daje się to zauważyć w będącej przedmiotem analiz kulturze wschodniopodlaskiej prowincji kulturowej (Maciejewska, 1965, s. 194, cyt. Gajek, 1962, s. 181), gdzie wzorce religijne, traktowane jako zwyczajowe kanony zachowań, w połączeniu z motywacjami niereligijnymi wzajemnie się przenikały, kształtując codzienne życie wsi, tak indywidualne, jak i grupowe. Ten *prawosławny model pobożności* (Straczuk, 2006, s. 79) miał swoje odzwierciedlenie również w miejscach stawiania krzyży i kapliczek, które w świadomości społecznej naznaczone były estymą świętości.

4. RODZAJE PRAWOSŁAWNYCH KRZYŻY PRZYDROŻNYCH NA PODLASIU

Na analizowanych terenach pogranicza wschodniego można napotkać trzy rodzaje krzyży występujących w przestrzeni wiejskiej. Należą do nich czteroramienne krzyże łacińskie, krzyże sześcioramienne i ośmioramienne.

Jak pisze Łukasz Kobieszko, różnice we wzorach krzyży w chrześcijaństwie zachodnim i wschodnim najwyraźniej widać na krucyfikach, które powstały w tradycji słowiańskiej, głównie na Rusi Kijowskiej. Tam też od momentu chrztu Rusi (988 rok) do czasu wielkiej schizmy (1054 rok) istniał Kościół niepodzielony. *W Kijowie i na ziemiach ruskich, które przyjęły chrzest w tradycji greckiej (...), powstawać zaczęły krzyże próbujące połączyć tradycję łacińską i grecką. Stąd popularność zdobyły tam [krzyże] sześcioramienne i ośmioramienne* (Kobieszko, 2023).

Krzyż sześcioramienny stanowi połączenie krzyża łacińskiego, z dodaną krótszą belką poprzeczną. Odwzorowuje ona sytuację ukrzyżowania i obrazuje podnózek, na którym spoczywały

stopy Chrystusa (łac. *suppedaneum*). Jej znaczenie w teologii wschodniej jest jednak znacznie głębsze. Część poprzeczki skierowana ku górze symbolicznie wskazuje niebo, natomiast część zwrócona ku dołowi — świat podziemi. Oznacza to możliwość wyboru przez człowieka drogi zbawienia bądź potępienia, nawiązując tym samym do losu dwóch łotrów powieszonych na krzyżu obok Jezusa: dobrego, który uznał swoją winę i osiągnął zbawienie oraz drugiego, który umarł w grzechu (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 132–133; Holly, 2014, s. 400). *Ponadto dolna poprzeczka umocowana ukośnie sprawia, że dolna część krzyża przybiera kształt greckiej litery „X” (Chi). Takim kształtem przypomina krzyż, na którym poniósł śmierć męczeńską św. Andrzej Apostoł, patron prawosławia* (Holly, 2014, s. 400, cyt. Mokry, 1998, s. 7). Środkowa, najdłuższa belka krzyża, reprezentuje ramiona Chrystusa, wyciągnięte w geście miłości i przebaczenia. Różnica pomiędzy krzyżem sześćo- a ośmioramiennym polega na dodatkowej belce w górnej jego części, symbolizującej tabliczkę z napisem INRI (w cerkiewnosłowiańskim – I.H.I.I. *Иисус Назарянин, Царь Иудейский*) (Kobieszko, 2023), przypominającej o nazwaniu Chrystusa Królem Żydowskim.

Materiałami, z których wykonywano krzyże stawiane w przestrzeni wsi były w większości kamień, żelazo oraz drewno. Zdarzało się nawet, że do budowy niektórych używano konkretnego gatunku drzewa, np. krzyże dębowe lokalizowano na terenach podmokłych, sosnowe natomiast stawiano na piaskach (Jakubik, 2013, s. 24). Biorąc pod uwagę ludowe wierzenia w animizm, czyli możliwość wpływu człowieka na siły przyrody w celu pozyskania sobie ich przychylności (Sielicki, 1983, s. 13; Sulima, 2012, s. 577; 2015, s. 176; 2018, s. 111), wiązało się to także z przeświadczeniem o właściwościach różnych gatunków drzew. Do budowy krzyży wybierano zatem drzewa przyjazne, pełniące rolę zabezpieczającą (dąb i sosna symbolizowały długowieczność i siłę, a także ochronę przed złymi mocami). Pod żadnym pozorem, jak podkreśla Ewa Jakubik, nie można ich było wykonywać z osiki, bo jak mówi legenda, na drzewie tym powiesił się Judasz (Jakubik, 2013, s. 24).

Na terenach wschodniego Podlasia powszechnie wierzone także, że drewno pochodzące z pobliskiej Puszczy Białowieskiej jest gwarantem solidnej konstrukcji (Sulima, 2018, s. 89). Dlatego drewniane krzyże stawiano zazwyczaj jako wysokie i okazałe, osiągające nawet 10 metrów. W kulturze wsi spowodowane to było także pobudkami praktycznymi, aby w miarę ich trwania, *można je było wielokrotnie na nowo zakopywać, dopóki zupełnie nie zma-*

lały (Gloger, 1902, s. 108). Gdy zbutwieniu uległa część belki umieszczona przy ziemi, należało ją odciąć, a krzyż ponownie zakopać. Zgodnie z tradycją, można to było jednak uczynić tylko raz w roku, późną jesienią, zaraz po prawosławnych zaduszkach (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 139; Brzozowska, 2020, s. 268). Zwyczaj ten znany z kultury ludowej potwierdza Zygmunt Gloger, który w *Encyklopedii staropolskiej* pisał: *Powszechnym był (...) zwyczaj (...) po zaduszkach, udawać się gromadnie do krzyżów zawioskowych celem podparcia tych, które się pochylały, lub głębszego wkopania ich w ziemię* (Gloger, 1900, s. 190). Gdy krzyż był już zbyt niski, aby go skrócić, obok ustawiano nowy, wysoki. Do tej pory na podlaskich wsiach pogranicza etnicznego spotkać można grupy stojących obok siebie krzyży, różnej wysokości i daty. Jak słusznie zauważa Tadeusz Seweryn: *Był to więc zabieg z zakresu konserwacji zabytków. Właściwie działa się z tymi krzyżami to samo co z człowiekiem, który pod brzemieniem lat pochyla się, więdnie i kurczy* (Seweryn, 1958, s. 10).

Najbardziej trwale były jednak krzyże wykonane z żelaza, kute ręcznie, odznaczające się różnorodnością formy i prezentujące wysoki walor dekoracyjny. Bardzo często spotkać je można jako zwieńczenie krzyży drewnianych i kamiennych. Posiadają one wówczas okrągłą tarczę w miejscu skrzyżowania ramion, zakończoną ozdobnymi promieniami w liczbie 4 lub 6, co stanowi odwołanie do Chrystusa będącego źródłem światłości. Ciekawym elementem występującym na żelaznych krzyżach prawosławnych jest również motyw półksiężyca u ich podstawy. Motyw ten łączono z symboliką światła, świecącego blaskiem pochodzącym od światła słońca — Chrystusa (Bartmiński, 1996, s. 158). W teologii prawosławnej, jak wyjaśnia Alina J. Siegień-Matyjewicz, interpretuje się go także jako eucharystyczny kielich z krwią — ofiarę Chrystusa i Jego tryumf nad śmiercią (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 133). Pojawiające się na krzyżach motywy słońca lub księżyca źródła etnograficzne łączą ponadto z symboliką solarną i lunarną, znaną wśród Słowian już od czasów przedchrześcijańskich. Według ludowej wizji świata miały one wpływ na życie człowieka i były *mu mile* (Bartmiński, 1996, s. 119). Ich znaczenie można również powiązać z interpretacją uniwersalnych znaków jedności — połączenia dnia i nocy.

Krzyże betonowe zaczęły się pojawiać w przestrzeni wiejskiej po I wojnie światowej. Stawiano je jako niższe, od około 1,5 do 2 metrów, a charakterystyczną cechą było ich barwienie na kolor niebieski. Znaczenie tej barwy w symbolice religijnej odwołuje się do postaci Matki Boskiej, nieba i wiecznego życia — podobnie architektura i kolor prawosław-

nych świątyń mają głęboką wymowę symboliczną. Cerkwie malowane na kolor niebieski są pod wezwaniem Matki Boskiej lub Archanioła Michała.

Charakterystycznym elementem występującym na większości z wyżej opisanych krzyży jest także data lub inskrypcja pisana cyrylicą w języku cerkiewnosłowiańskim lub rosyjskim.

5. LOKALIZACJA I INTENCJE STAWIANIA KRZYŻY W PRZESTRZENI WSI POGRANICZA

Jak zauważył Wiktor Zin, o krzyżach występujących w przestrzeni wiejskiej, przyjęło się mówić używając określenia „przydrożne”, co niesie za sobą pewne nieścisłości. Istnieją bowiem również inne, „uprzywilejowane” (Zin, 1995, s. 17) miejsca, w których lokalizowano te elementy małej architektury sakralnej. We wsiach południowo-wschodniego Podlasia z całą pewnością ich umiejscowienie nie było przypadkowe, a intencje, w których je wznoszono, miały podłoże wieloznaczeniowe i „synkretyczne” (Adamowski, 2011, s. 17), implikujące *powiązania ze światem aksjologii* (Pławecka, 2016, s. 132). Powołując się na spostrzeżenia i obserwacje folklorysty i badacza polskiej kultury regionalnej, Jana Adamowskiego (2011, s. 17), można wyróżnić następujące motywacje stawiania krzyży:

- wierzeniowo-demonologiczne (mające na celu sakralizację przestrzeni uznawanej pierwotnie za demoniczną);
- wierzeniowo-magiczne (zabezpieczające, np. przed chorobami, epidemią);
- religijne (stanowiące wyraz głębokiej wiary ich fundatorów);
- wotywno (stanowiące podziękowanie za otrzymane łaski, prośby o opiekę);
- pamiątkowe (upamiętniające zdarzenia historyczne, religijne, rodzinne);
- rozdzielające przestrzenie (znaki graniczne wsi czy parafii).

Wznoszono je zatem w miejscach istotnych dla mieszkańców:

- przy drogach (upamiętniając różnego rodzaju wydarzenia, np. z dziejów wsi czy tragicznej śmierci);
- na końcu i na początku wsi, na rozstajach dróg (aby ochraniać dany obszar);
- przy wejściach na cmentarze;
- na prywatnych posesjach (jako wyraz wiary czy gest dziękczynny mieszkańców danego domu).

Krzyż w kościele czy w cerkwi to znak zwycięstwa nad złem — mówi proboszcz parafii w Czyżach, ks. prot. Leon Anchim — *z krzyża zstępuje zbawienie*

na ludzi, a więc siła zła, widząc znak krzyża boi się. Dlatego ludzie stawiali krzyże na początku i na końcu wsi, żeby do tej miejscowości nie przychodziło zło, a krzyże wotywnie przed domem lub na polu — w różnych intencjach, w zależności od sytuacji życiowych (na podstawie rozmowy z października 2024 roku).

Każdy z nich kryje inną historię i różne intencje fundatora, a przestrzeń, na której stoją, nabiera cech sacrum, mistyki i szacunku. Warto zatem przyjrzeć się symbolice tych miejsc w kontekście podlaskich Białorusinów.

Kultura ludowa wsi pogranicza wartościowała i hierarchizowała przestrzeń „jakościowo” (Bystron, 1980, s. 221), przeciwstawiając sobie dwa skrajne, w kontekście znaczenia, pojęcia: *orbis interior* (do wewnątrz — bliskie — życie) i *orbis exterior* (na zewnątrz — dalekie — śmierć) (Stomma, 1986, s. 179), czyli znane i nieznanne, dobre i złe, sacrum i profanum. Następstwem takiego podziału świata na część swoją i zewnętrzną — obcą, były liczne czynności i zabiegi ukierunkowane na zabezpieczenie i ochronę najbliższego otoczenia (Sulima, 2018, s. 112; 2017, s. 65). Tłumaczyć to może zwyczaj stawiania krzyży w miejscach rozpoczęcia i zakończenia wsi bądź na rozstajach dróg, które jako obszary leżące na granicy, uznawano za obce, nieznanne, niczyje, mediacyjne, a zatem wrogie i niebezpieczne. *Na drogach, podobnie jak na granicy w otwierającej się za nią obcej przestrzeni, działały rzeczy niezwykle. Według polskich wierzeń można było na nich spotkać dusze zmarłych przesuujących się obrzeżami, pod płotami. Wędrowały tam też inne niewidzialne istoty* (Kowalski, 1998, s. 91, cyt. Moszyński, 1967, s. 712). Istniało przeświadczenie, iż takie peryferyjne miejsca, rozdzielające przestrzeń swoją od świeckiego chaosu, należy symbolicznie zabezpieczać poprzez obrzędowe gesty albo lokowanie w nich świętych przedmiotów (Sulima, 2017, s. 66). Postawienie tam znaku krzyża miało właśnie zadanie apotropaiczne — ochronne. Stanowiło *magiczną obronę terytorium [wsi], zamkniętego w danych granicach* (Bystron, 1980, s. 227, 228). Zaangażowanie w wydarzenie lokalnej zbiorowości miało spotęgować moc ochronną całego obrzędu. Od tej pory wydzielona w obrębie granic przestrzeń i obszar za nią, stanowiły dwa zupełnie odmienne światy (Bystron, 1980, s. 228). *Krzyż chroni wioskę, duchy złe odgania* — mówi mieszkanka wsi Czyże, pani Nadzieja — *a jak ktoś umrze, to przy krzyżu z trumną stawiali, żeby się pożegnał z wioską*. Stojące przy drodze krzyże pełniły również rolę przystranków w ostatniej drodze zmarłych mieszkańców (Sulima, 2022, s. 38). Do tej pory jest to ważny ele-

ment pożegnalnego obrządku wśród prawosławnych Białorusinów. Jak podaje Ludmiła Łabowicz, opisując zwyczaje pogrzebowe w gminie Czyże, *ostatnim etapem pożegnania zmarłego ze swoją wsią był [właśnie] postój przy krzyżach przydrożnych, znajdujących się na końcu wsi. Tak robiono np. w Zbuczcu. W Czyżach najpierw odprawiano nabożeństwo w cerkwi, a dopiero potem zatrzymywano się przy krzyżach* (Łabowicz, 2021, s. 34).

Krzyże stojące na rozstajach dróg są zazwyczaj upamiętnieniem wypadku, tragicznej śmierci. Jak wyjaśnia pani Nadzieja: *Krzyż stoi na rozdrożu, bo to także miejsce ważne. Ludzie jak idą, to się pomodlą, znak krzyża zrobią, a jak kto w drodze zginął, to modlitwa przy krzyżu mu pomoże* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku). Lokowanie ich w miejscach skrzyżowania dróg, których już sam układ na ziemi wyznaczał znak krzyża, jak zauważa Wojciech Krasuski (1986, s. 228), miało odniesienia do sfery sacrum. Bardzo często stawiano je także jako znaki podziału przestrzeni, określające dokąd sięgały granice danej wsi. Oprócz fizycznego identyfikatora, stanowiły również znaki w wymiarze duchowym, przy których można było przystanąć, pomodlić się, być bliżej Boga. Nie bez przyczyny nazywano je zatem drogowskazami *do ludzi i do Boga* (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 138, cyt. Achremczyk, 2008, s. 52).

Na obrzeżach miejscowości wznoszono również krzyże pomorowe lub choleryczne w celu zabezpieczenia przed epidemią lub jako pamiątkę po niej. Istotny był tutaj wymóg ich budowy przed wschodem słońca przez całą wspólnotę wiejską, gdyż wierzono, że tylko wspólny trud i wysiłek może przynieść ratunek. *Dawniej jak coś się zdarzyło — zaraza jaka albo wojna przeszła, to wszyscy razem stawiali krzyż. Czasem, jak cud był, ktoś wyzdrowiał, to też krzyż się stawiało* — wspomina pani Nadzieja z Czyż.

Podobnie jak droga, silnie nacechowana znaczeniowo w kontekście wierzeń ludowych była także przestrzeń wokół domu, zwłaszcza strefa przedogródka. W układzie siedliska, jako teren „pomiędzy” obszarem swoim — domem, a obcym — drogą, stanowił on strefę buforową. Oswojenie i sakralizacja przedogródków polegała na umieszczeniu tam krzyża lub kapliczki. Lokowane na posesjach, pełniły również często funkcję kultową, były wyrazem dziękczynienia, oddania chwały lub prośbą o wstawiennictwo i bożą opiekę nad mieszkańcami danego domu. Wierzono ponadto, że zabezpieczały one wejście do chaty, dlatego przestrzeń wokół szczególnie pielęgnowano zdobiąc świeżymi kwiatami (Sulima, 2017, s. 66). Krzyż stojący przed domem mieszkanki Czyż, Niny Siemoniuk, oprócz sakra-

lizacji przestrzeni zamieszkania, posiada również funkcje ochronne — jest to tzw. krzyż choleryczny. *Stawiał go dziadek mojego teścia. To było, gdy panowała cholera (...), nasz pradziadek zebrał cały roczny dochód i postanowił ufundować ten krzyż. Był wykonany z jednego ogromnego kamienia, wszystko zrobiono ręcznie. Kiedy krzyż stanął, Bóg dał, że cholera zniknęła. (...) Wojny przyszły i przeszły, a krzyż nadal stoi przed domem* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku). Stanowi on zatem trwały element dziedzictwa rodzinnego i pamięci o czasach, gdy wiara przynosiła ratunek i ukojenie.

Jak podaje Alicja J. Siegień-Matyjewicz (2017, s. 137), kolejną grupą krzyży występujących na terenach zamieszkałych przez podlaskich Białorusinów są te stawiane w kontekście obrzędowości funeralnej: przy wejściach na cmentarze, na dziedzińcach cerkiewnych oraz krzyże nagrobne. Pierwsze, z reguły monumentalne, wznoszono w intencji zmarłych, a te występujące przy cerkwiach upamiętniały wydarzenia z historii parafii lub tragedię, która dotknęła wieś. Przykładem jest krzyż przy cerkwi we wsi Czyże, który wzniesiono na miejscu starej, drewnianej świątyni.

Omawiając rozmieszczanie krzyży, warto także zwrócić uwagę na ich przyrodnicze otoczenie, a zwłaszcza rosnące obok drzewa. Marlena Brzozowska trafnie nazywa je wręcz *przydrożnymi towarzyszącymi krzyży* (Brzozowska, 2020, s. 282), które oprócz oprawy, pełniły również rolę symboliczną, tworząc wspólnie sakralny krajobraz, którego (...) *idea polega na dążeniu do piękna, ale sięga też prawniczej magii, najgłębszych i najstarszych podstaw kultury i wiary* (Swarczewska, 2008, s. 95). W tradycji prawosławnej natura od zawsze wspierała duchowość i stanowiła łącznik człowieka ze światem sacrum. Przeświadczenie o powiązaniu świata przyrody z domeną transcendentną i wiara, że ma ona istotny wpływ na życie ludzi, tłumaczy fakt przypisywania drzewom ponadrozumowego znaczenia — ochraniającego i neutralizującego złe moce. Dęby, lipy czy kasztanowce strzegły na przykład przed uderzeniem pioruna, *bywały [także] traktowane jako (...) symbole (...) siły i witalności, nowego życia i zmartwychwstania* (Brzozowska, 2020, s. 283, cyt. Dębowski, Zacharczuk, 2003, s. 22).

6. KAPLICZKI W LUDOWEJ KULTURZE PODLASIA

Obszar Podlasia wschodniego obfituje także w te formy małej architektury sakralnej, których lokalizacja, podobnie jak w przypadku krzyży, nie była przypadkowa, lecz intencjonalna. Analiza ich

występowania, w powiązaniu z intencjami fundatorów, wskazuje na głębsze, ideologiczne uzasadnienie, podparte chęcią poczucia bliskości sacrum, a forma architektoniczna nawiązuje do cech lokalnych tradycji budowlanych.

Ze względu na położenie, kapliczki występujące na analizowanym obszarze nie stanowią wyłącznie obiektów przydrożnych, a ich lokalizacje można podzielić na: przydrożne, przycerkiewne, cmentarne i te powstałe przy źródłach. Największa koncentracja tych elementów małej architektury występuje jednak wzdłuż szlaków komunikacyjnych: przy drogach, na rozstajach dróg czy w miejscach wyznaczających określone odległości pomiędzy osadami, np. na początku lub końcu wsi. Dawniej, jak podaje Wiktor Zin, przed wprowadzeniem standardowych oznaczeń drogowych, obiekty te, oprócz funkcji sakralnej, pełniły także rolę *zupełnie ziemską* (Zin, 1995, s. 17) — znaków orientacyjnych w przestrzeni.

Biorąc pod uwagę religijny wydźwięk kapliczek, podobnie jak w przypadku krzyży, ich rolą była przede wszystkim prewencja i ochrona wsi oraz mieszkańców przed negatywnymi wpływami *orbis exterior*. (...) *stawiano je z wdzięczności za nieoczekiwaną łaskę, w podziękowanie za wyleczenie z choroby, za uchronienie od pomoru, głodu i innej klęski, za wysłuchanie próśb, z pobożności jako ofiarę dziękczynną za wybawienie z niebezpieczeństwa oraz w pokucie za ciężkie grzechy. (...) jako (...) święty znak upamiętniający miejsce zgonu i miejsce wiecznego spoczynku (...) itd. Napisy na kapliczkach podają czasami niektóre szczegóły historyczne, ale przeważnie wyrażają życzenia i prośby o pobożne westchnienie, albo też zawierają modlitwę* (Seweryn, 1958, s. 25). Potwierdza to proboszcz parafii w Czyżach, ks. prot. Leon Anchim, mówiąc: *Ludzie stawiali [je] w różnych intencjach. Zdarzało się też, że komuś przyśniło się, przez sen dostał polecenie od Boga czy jakiegoś świętego, żeby tam, w tym miejscu, postawić krzyż czy kapliczkę* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku).

Szczególnym przypadkiem związanym z aktem dziękczynnym jest lokalizacja tych obiektów przy źródłach wody. Stanowi to odwołanie do wierzeń jeszcze pogańskich i może mieć związek z przypisywaniem źródłom symboliki *życia, oczyszczenia* (Holly, 2014, s. 418), *początku zdarzeń, (...) w naturze swojej boskich* (Bartmiński, 1999, s. 265). Z czasem zostało to zaadaptowane przez chrześcijaństwo, gdzie są one *symbolem Matki Boskiej, z której wyszedł Chrystus — woda życia* (Bartmiński, 1999, s. 266). Postrzegane jako naturalne fenomeny (Zin, 1995, s. 21) i symbole życiodajnej siły, w kulturze

wsie często stawały się miejscami kultu religijnego, mającymi właściwości lecznicze, przy których gromadzili się ludzie.

Doskonałym tego przykładem jest kapliczka pw. św. Braci Machabeuszów z cudownym źródłem nieopodal wsi Lady na drodze do Kuraszewa: *Jeden człowiek wykopał studnię i tam była woda, i kapliczkę postawił, taką niedużą. 14 sierpnia odprawiane jest tam nabożeństwo* — wyjaśnia ks. prot. Leon Anchim (na podstawie rozmowy z października 2024 roku). To niezwykle według mieszkańców miejsce powstało w latach 40. XX wieku. Jego historia związana jest z osobą lokalnego znachora, Teodora Pawluczuka, zwanego przez lokalną społeczność Fiedią Slepem. W cudowne właściwości wody ze źródła wierzą po dziś wierni, nie tylko wyznania prawosławnego, którzy przynoszą i pozostawiają tam krzyże i ikony z prośbą o wstawiennictwo (Sosna, 2001, s. 65).

7. TYPOLOGIA KAPLICZEK

Powołując się na typologię Tadeusza Seweryna, w polskim krajobrazie kulturowym wyróżnić można dwie zasadnicze grupy kapliczek przydrożnych: murowane i drewniane. Te ostatnie dzielą się z kolei na kapliczki słupowe, naziemne i zawieszane na drzewach (Seweryn, 1958, s. 19). Urszula Janicka-Krzywda wzbogaca ten podział form występujących w architekturze kapliczek przydrożnych na pięć podstawowych grup: domkowe; szafkowe; słupowe; postumentowe i wnękowe (Janicka-Krzywda, 1999, s. 272). Każda z nich posiada charakterystyczne cechy konstrukcyjne i stylistyczne, odzwierciedlające lokalne tradycje budowlane.

Na terenie pogranicza wschodniego, w tym w gminie Czyże, prawosławni Białorusini nie umieszczali kapliczek na drzewach. We wsiach Klejniki i Kojły można spotkać dwie kapliczki słupkowe z początku XX wieku, wykonane z kłody drzewa z wnęką, w której umieszczona jest ikona Chrystusa Pantokratora. Kapliczka w Klejnikach przykryta jest kopułą w kolorze złota, zwieńczoną sześcioramiennym krzyżem. Natomiast pomalowana na kolor niebieski kapliczka w Kojłach, nakryta jest czterospadowym daszkiem z krzyżem łacińskim, z umieszczonym półksiężycem u jego podstawy. Najwięcej występuje tam jednak kapliczek naziemnych typu domkowego, co jest charakterystyczne dla obszarów zamieszkiwanych przez wyznawców prawosławia. Są to przeważnie niewielkie budowle murowane, z dachem dwu- lub wielospadowym pokrytym blachą, z jedną lub kilkoma cebulastymi kopułkami z krzyżami. Ich forma architektoniczna często współgra z architekturą cerkiewną i zawiera

elementy charakterystyczne dla prawosławnej sztuki budowlanej tego regionu. W odróżnieniu od chrześcijaństwa zachodniego, gdzie stosowano rozwiązania służące wyeksponowaniu figur i rzeźb religijnych, przy wznoszeniu kapliczek prawosławnych zwracano większą uwagę na wyposażenie ich w ikony (Holly, 2014, s. 392). Przykładem może być zbudowana na skrzyżowaniu dróg pośrodku wsi murowana kaplica pw. św. Mikołaja Cudotwórcy z 1870 roku lub kaplica cmentarna pw. Przemienienia Pańskiego z 1914 roku w Klejnikach. W regionie występują także obiekty drewniane, przykryte dachem zwieńczonym kopułą z sześć- lub ośmioramiennym krzyżem. Część z nich pomalowana jest na kolor niebieski, co podobnie jak w przypadku krzyży, należy łączyć z symboliką maryjną, barwą *nieba, powietrza i wody, a także czystości, prawdy i wierności* (Holly, 2014, s. 388, cyt. Seibert, 2002, s. 308).

8. KRZYŻE I KAPLICZKI W GMINIE CZYŻE — STAN AKTUALNY

Materialne znaki ludowej religijności w postaci przydrożnych krzyży i kapliczek występują w każdej z 20 wsi z obszaru gminy Czyże. Przeprowadzając ich terenową inwentaryzację, autorki wzięły pod uwagę takie czynniki jak: lokalizacja związana z intencją motywacyjną, rok powstania, forma i materiał wykonania oraz otoczenie roślinne. Dodatkowo oceniono stan ich zachowania, przeprowadzono wywiady na temat współcześnie realizowanych praktyk religijnych, odbywających się w tych miejscach, jak również przyjrano się sposobom ich ochrony.

Na obszarze gminy występują 192 krzyże (nie uwzględniając krzyży nagrobnych występujących na cmentarzach) i 9 kapliczek. Dokładne dane liczbowe przedstawiono na mapie (Il. 6).

Powołując się na systematykę Grażyny Holly, dotyczącą rozmieszczenia krzyży w przestrzeni wsi (Holly, 2014, s. 412), krzyże w gminie Czyże można podzielić na:

- krzyże przydrożne — lokalizowane przy drogach, na rozstajach dróg, na posesjach (strefa profanum). Występują one w każdej wsi z obrębu gminy w liczbie 124;
- krzyże naturalne — wznoszone w otoczeniu przyrodniczym (strefa profanum) w liczbie 8 (Klejniki, Leniewo, Kuraszewo, Szostakowo);
- krzyże przyświątynne — stawiane przy cerkwiach, nie wliczając miejsc pochówku (strefa sacrum) w liczbie 23 (Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Zbucz, Kojły);
- krzyże cmentarne — stawiane w miejscach pochówku (strefa sacrum). Cmentarze zlokalizo-

wane są we wsiach Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Łuszcze, Morze i Kojły.

Na terenie gminy Czyże znajdują się także krzyże choleryczne — epidemiologiczne, upamiętniające ofiary epidemii cholery i COVID-19 (krzyż z 2020 roku). Zlokalizowane są one w Czyżach, Kuraszewie, Szostakowie oraz w Wieżance.

Ze względu na formę, na terenie gminy występują krzyże:

- czteroramienne, w liczbie 115 łącznie we wszystkich wsiach (oprócz Wólki);
- sześcioramienne, w liczbie 40 we wsiach: Hukowicze, Klejniki, Kuraszewo, Czyże, Podrzeczany, Rakowicze, Zbucz, Morze, Szostakowo, Kojły, Wólka;
- ośmioramienne, w liczbie 36 we wsiach: Kuraszewo, Lady, Łuszcze, Czyże, Rakowicze, Zbucz, Morze, Osówka, Szostakowo, Kojły, Podwieżanka, Kamień.

Tradycyjnie niektóre z nich są pomalowane na kolor niebieski, jak we wsiach: Klejniki (5), Sapowo (1), Kuraszewo (1), Lady (1), Czyże (1), Podrzeczany (1), Rakowicze (1), Zbucz (3), Morze (2), Szostakowo (1), Kojły (2), Kamień (2) — łącznie 21. Najbardziej typowymi materiałami budowlanymi stosowanymi na tym terenie są: drewno (79 krzyży), żelazo z kamienną lub betonową podmurówką (59 krzyży), kamień (42 krzyży) i beton (12 krzyży).

Ramiona drewnianych krzyży zakończone są w formie prostej, zaokrąglonej bądź trójlistnej koniczyny (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 134). Te ostatnie, w liczbie 14 sztuk, występują w miejscowościach: Hukowicze (1), Klejniki (1), Kuraszewo (1), Lady (1), Czyże (1), Rakowicze (2), Zbucz (4), Morze (1), Osówka (1) oraz Szostakowo (1). Ponadto jeden z drewnianych krzyży w Hukowiczach zwieńczony jest żelaznym krzyżem z kogutem.

Większość inwentaryzowanych krzyży nie posiada czytelnych inskrypcji datujących, być może uległy one zatarciu, dlatego autorkom nie udało się ustalić dokładnej daty budowy wszystkich obiektów. Znaczna ich część powstała po wojnie, w drugiej połowie XX wieku. Najstarszym zidentyfikowanym obiektem jest krzyż choleryczny z 1882 roku zlokalizowany we wsi Czyże przy domu nr 95, a najnowszym — przydomowy krzyż w Kuraszewie z 2021 roku.

Z rozmów przeprowadzonych z mieszkającymi tu autochtonami wynika, że krzyże nadal są nieodłącznym elementem przestrzeni, pełniąc funkcję kultową, ochraniającą, a także łączącą wspólnotę wsi, zwłaszcza w czasie świąt wyznaczanych przez prawosławny kalendarz czy podczas uroczystości pogrzebowych. Przy krzyżach zlokalizowanych we

wsiach, w których nie ma cerkwi, nadal odbywa się zwyczaj święcenia pokarmów w wielkanocną sobotę, są one także ostatnim przystankiem, przy którym kondukt żałobny żegna zmarłego. Obrzędy te odbywają się do dnia dzisiejszego we wsiach: Zbucz Hukowicze, Podrzeczany, a do niedawna także w Kojłach.

Miejscowa ludność otacza je troską i szacunkiem. Kobiety ozdabiają je kwiatami i wstążkami, a na święta zawieszają na nich obrzędowe haftowane ręczniki, podobnie jak te zdobące ikony w świętym kącie w domu wiejskim. Jak podaje Natalia Gierasimiuk, są to tzw. ręczniki ofiarne — *abrocnyje*, które przeznaczone są dla miejsc szczególnego kontaktu z Bogiem, np. na przydrożnych lub cmentarnych krzyżach (Sulima, 2018, s. 166, cyt. Gierasimiuk, 2010). Ręcznik w prawosławiu stanowi najdłuższą praktykowaną formę zdobienia ikon, zarówno podczas obrzędowości świątecznej, jak i rodzinnej. Oprócz roli dekoracyjnej, pełni także funkcje kultowe, symboliczne, ochronne i magiczne (Holly, 2014, s. 425), a zawieszenie go na krzyżu podkreśla uroczysty charakter miejsca. Dawniej powszechne było także przekonanie, że osoba, która taki ręcznik wykonała lub przyniosła, doświadczy wszelkich łask (Holly, 2014, s. 396).

Dbałość o krzyże przejawia się również w szczególnym traktowaniu starych drewnianych obiektów, którym grozi zawalenie. Jak wyjaśnia pani Nadziejka, mieszkanka Czyż: *Przynajmniej raz na 5 lat należy je skrócić i ponownie zakopać. Teraz młodzież rzadko to robi, ale starzy jeszcze pilnują, żeby naprawić, jak trzeba* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku). Na terenie gminy można spotkać wsie, gdzie w jednym miejscu postawionych jest kilka krzyży, o różnej formie i materiale, powstałych w różnym czasie (Hukowicze, Klejniki, Leniewo, Sapowo, Lady, Łuszcze, Czyże, Zbucz, Morze, Osówka, Szostakowo, Kojły, Podwieżanka, Kamień). Takie skupiska na wydzielonym niewielkim obszarze, jak zauważa Alina J. Siegień-Matyjewicz, świadczą o *silnym przywiązaniu Białorusinów do uświęconego tradycją miejsca* (Siegień-Matyjewicz, 2017, s. 139). Do dziś w świadomości lokalnej społeczności istnieje bezwzględny zakaz usuwania z krajobrazu tych elementów małej architektury sakralnej. Nikt z mieszkańców nie odważy się takiego miejsca zbezcześcić lub postawić na nim, innego niż sakralny, obiektu, wierząc, że *Pan Bóg zawsze upomni się o swoje i ukarze (...)* (Janicka-Krzywda, 1999, s. 296). Podobna postawa obowiązuje także przy wymianie dekoracji, takich jak kwiaty czy wstążki, których nie można wyrzucić, lecz należy je spalić.

Występujące na terenie gminy Czyże kapliczki ze względu na formę architektoniczną można podzielić na: kapliczki słupkowe — 2 (Klejniki, Kojły), wnątkowe — 1 (Rakowicze), domkowe — 6, w tym 2 murowane (Klejniki) i 4 drewniane (Kuraszewo, Czyże, Kojły i Morze). Większość kapliczek zbudowano w pierwszej połowie XX wieku, jednak dokładnej daty wszystkich obiektów nie udało się ustalić. Każda z nich powstała w wyniku głębszej motywacji natury społeczno-religijnej, zarówno staraniami osób prywatnych (jak we wsiach Kuraszewo i Rakowicze), jak również w wyniku wspólnotowej fundacji.

Nazywane przez Wiktora Zina „świętymi domkami” (Zin, 1995, s. 45) przez lata służyły jako miejsca spotkań tutejszej społeczności, zarówno religijnych, jak i sąsiedzkich. Z przeprowadzonych rozmów wynika, że po dziś dzień mieszkańcy traktują je z szacunkiem i pietyzmem, dbając o ich wygląd i porządek wokół. Stan zachowania kapliczek świadczy o *lokalnej potrzebie [ich] trwania* (Jakubik, 2013, s. 20). Potwierdzają to słowa mieszkanki Czyż, pani Nadziei: *Kapliczki to bardzo ważne miejsca. Jak dziecko choruje, to idzie się do Matki Boskiej i prosi się o zdrowie. Jak syn wyjeżdża za granicę, to zapalasz świeczkę, żeby go strzegła. Kapliczka to nie tylko dla ozdoby, to miejsce modlitwy* (na podstawie rozmowy z października 2024 roku).

9. PODSUMOWANIE

Prawosławie, które na przestrzeni wieków określiło i wyznaczyło „krąg cywilizacyjno-kulturowy” (Mironowicz, 2013, s. 250) podlaskich Białorusinów, ma swoje odniesienie nie tylko w kwestiach teologicznych, ale także przestrzennych. Dowodem na to są objęte badaniami wsie z obszaru gminy Czyże, gdzie zarówno architektura cerkiewna, jak i mała architektura sakralna krzyży i kapliczek są nierozdzielalną częścią środowiska kulturowego. Zgodnie z założeniem badawczym wnioski z kwerendy terenowej podzielono na te dotyczące stanu ich zachowania i sposobów ochrony, jak również postaw i realizowanych wokół nich aktualnie praktyk dewocyjnych lokalnych społeczności.

Biorąc pod uwagę wymiar materialny, większość krzyży i kapliczek w gminie jest w bardzo dobrym (128 krzyży i 6 kapliczek) lub dobrym (37 krzyży i 3 kapliczki) stanie technicznym, w złym natomiast 27 krzyży. Na podstawie inwentaryzacji, a także przeprowadzonych rozmów, można wnioskować, że ich kondycja jest wynikiem troski mieszkańców i żyjących jeszcze fundatorów, którzy wszelkie zabiegi naprawcze i pielęgnacyjne traktują jako oczywistą

powinność, wzmacniającą poczucie jedności jako grupy, identyfikując ludzi z miejscem.

Z drugiej strony działania rewitalizacyjne na rzecz takich obiektów, które są kwestią niepodważalną dla ich trwania i zachowania, powinny odbywać się z poszanowaniem lokalnej sztuki budowlanej i zasad konserwacji. W obowiązującej Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku nie jest wymieniona kategoria obiektów małej architektury sakralnej, w związku z tym nie są do końca określone zasady jej ochrony. Widnieje tam zapis, iż wszelkie prace przy zabytku wpisanym do rejestru muszą być wykonywane za zgodą właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z danych zebranych w terenie oraz informacji pozyskanych z Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Czyże na lata 2015–2018 (s. 23, 25, 26) wynika, że do rejestru, jako zabytki nieruchome, wpisane są tylko dwie kaplice: prawosławna kaplica cmentarna pw. Przemienienia Pańskiego (wpis w 2013 roku) i prawosławna kaplica pw. św. Mikołaja Cudotwórcy (wpis w 2013 roku) z Klejnik. Dodatkowo trzy obiekty znajdują się w zasobach gminnej ewidencji zabytków, należą do nich: prawosławna kapliczka pw. św. Mikołaja w Kojłach, kapliczka pw. św. Braci Machabeuszów nad źródłem i kapliczka — studzienka nad źródłem w Kuraszewie.

Pomimo że gminna ewidencja zabytków nie jest formą ochrony wymienioną w ustawie, istnieje konieczność uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków wszelkich prac naprawczych przy obiektach będących w jej wykazie. Obiekty tam ujęte nie otrzymują finansowania z budżetu państwa, a ich właściciele muszą sami starać się o pozyskiwanie funduszy na utrzymanie ich w należytym stanie. Na terenie gminy Czyże większość krzyży i kapliczek nie jest objęta żadną formą ochrony i wszelkie środki na zabiegi konserwatorskie mieszkańcy muszą pozyskiwać we własnym zakresie. W działaniach protekcyjnych oprócz kwestii finansowych szczególnie istotna jest także świadomość miejsca i lokalnych, ukształtowanych w toku lat tradycji budowlanych, aby zapobiec *deformacji istniejącego, historycznie ukształtowanego dziedzictwa* (Gminny program opieki nad zabytkami gminy Czyże na lata 2015–2018, s. 31). Wszelkie nieprofesjonalnie przeprowadzone konserwacje i naprawy mogą bowiem przynieść skutek odwrotny, tracąc ich wartość historyczną i estetyczną. Ochrona małej architektury sakralnej powinna także być działaniem holistycznym, chroniącym zarówno obiekt, jak i jego przyrodnicze otoczenie. Jest to szczególnie istotne zwłaszcza w przypadku krzyży i kapliczek, które od zawsze lokalizowane były w kontekście natury.

Z pomocą mieszkańcom wsi przychodzi Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, który od trzech lat organizuje konkurs pt. „Kapliczki polskie — ocalić od zapomnienia”. Jego celem jest pogłębienie wiedzy o małej architekturze województwa podlaskiego i zachowanie niewpisanych do rejestru obiektów o szczególnym znaczeniu lokalnym, kulturowym i historycznym. Konkurs skierowany jest do organizacji pozarządowych, kościołów, związków wyznaniowych, stowarzyszeń, prowadzących działalność statutową w dziedzinie kultury, sztuki i ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, i polega na wsparciu finansowym dla ratowania takich obiektów. Dotacja może być przyznana na pokrycie kosztów prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i obejmuje m.in. stabilizację konstrukcji, zabezpieczenie artystycznej i historycznej substancji, uporządkowanie i zagospodarowanie otoczenia obiektu czy zakup materiałów budowlanych (Konkurs „Kapliczki podlaskie 2024 — ocalić od zapomnienia”, 2024). Podczas pierwszej edycji konkursu, która odbyła się w 2022 roku, dofinansowano renowację 19, natomiast w 2023 roku — 16 obiektów małej architektury sakralnej w województwie podlaskim.

Problemem w kwestii ochrony może być także ich lokalizacja — w pasie drogowym. Mała architektura kultu religijnego, zgodnie z art. 39 ust. 1 Ustawy z dnia 21 marca 1985 roku o drogach publicznych, jest niezwiązana z potrzebami ruchu drogowego i nie powinna być tam lokalizowana. Z drugiej strony, artykuł 38 tej Ustawy mówi także, że *istniejące w pasie drogowym urządzenia obce, które nie powodują zagrożenia i utrudnień ruchu drogowego oraz nie zakłócają wykonywania zadań zarządcy drogi, mogą pozostać w dotychczasowym stanie* (Dz. U. 2024 poz. 320). W związku z tym, jak zauważają Mariusz Antolak i Wiesław Szyszkowski (2013, s. 63), krzyże i kapliczki stojące na poboczach nie mogą być usuwane, a wszelkie tego typu działania mogą spotkać się z silnym oporem lokalnych społeczności.

Krzyże i kapliczki gminy Czyże architektonicznie i duchowo do dziś kształtują charakter tych ziem, z jednej strony stanowią wyraźny akcent architektoniczny i kolorystyczny, z drugiej — w świadomości prawosławnych Białorusinów manifestują głęboką wiarę, która przekazywana w rodzinach od pokoleń stanowi spoiwo i wyznacza przynależność. Choć na niektórych z nich widać oznaki przemijającego czasu, nadal są one żywym przykładem duchowej relacji człowieka z Najwyższym. Traktowane są przez mieszkańców jako obiekty kultu, znaki pamięci, wdzięczności, ochrony czy po prostu

miejsca, przy których można przystanąć i zmówić modlitwę. Wynika to przede wszystkim z głęboko zakorzenionego szacunku dla tradycji i wyznania, który wpisany jest w życie całej zbiorowości. Taka relacja pozwala na użycie w stosunku do mieszkających tam społeczności pojęcia „społeczeństwa sakralnego” (Kozera, s. 12, cyt. Becker, 1964; Sulima, 2018, s. 246).

Największym zagrożeniem dla przetrwania tych elementów małej architektury, nie tylko w ludzkiej pamięci, jest zjawisko depopulacji terenów wiejskich, co dotyka także gminę Czyże. Według danych demograficznych w latach 2002–2024 liczba mieszkańców w gminie zmalała o blisko 36,8% (Polska w liczbach, 2024). Znaczna część żyjących tam osób, to ludzie starsi, urodzeni w latach 40. i 50. Nowi mieszkańcy przyjeżdżają na wieś głównie okazjonalnie lub w okresie letnim, w związku z czym nie czują emocjonalnego powiązania z miejscem zamieszkania, tak jak autochtoni. To samo dotyczy dzieci i wnuków, dla których praktykowane przez dziadków formy religijności wobec miejsc świętych odbierane są bardziej jako element folkloru i ludowości aniżeli prymarnych zasad. Współczesne procesy modyfikacyjne, będące naturalnym wynikiem postępu cywilizacyjnego, wpływają zatem na regres niektórych praktyk realizowanych dawniej w przestrzeni wiejskiej. Przykładem tego może być stopniowe zanikanie odprawiania nabożeństw (np. drogi krzyżowej) przy przydrożnych krzyżach w parafii Czyże. Może się więc okazać, że żyjący tam starsi mieszkańcy stanowią ostatnie pokolenie osób pamiętających religijne praktyki i historie związane z sakralnymi znakami przestrzeni swojej wsi. W tym znaczeniu ich ochrona nabiera charakteru powinności kulturowej, stanowiąc warunek zachowania tożsamości prawosławnych mieszkańców Podlasia. Krzyże i kapliczki stanowią materialne i duchowe odbicie mozaiki etnicznej i wyznaniowej ziem pogranicza, dlatego istotne jest podtrzymywanie pamięci o nich wśród kolejnych pokoleń. Tylko wówczas, kiedy dziedzictwo stanie się *spoiwem generacji* (Czerwińska, 2018, s. 73) ma szansę na przetrwanie.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr WZ/WA-IA/3/2023 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

REFERENCES

- Adamowski, J. (1995), ‘Sakralizacja przestrzeni w polskiej kulturze ludowej’ [in:] Bartmiński, J., Jasińska-Wojtkowska, M. (eds.) *Folklor sacrum religia*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, pp. 20–31.

- Adamowski, J., Wójcicka, M. (2011), 'Wstęp' [in:] Adamowski, J., Wójcicka, M (eds.) *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pp. 9–10.
- Adamowski, J. (2011), 'Motywacje stawiania krzyży i kapliczek przydrożnych' [in:] Adamowski, J., Wójcicka, M (eds.) *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pp. 17–40.
- Antolak, M., Szyszkowski, W. (2013), 'Funkcjonowanie krzyża przydrożnego w krajobrazie kulturowym Polski', *Obiekty religijne w krajobrazie, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 21, pp. 57–66.
- Babiński, G. (1997), *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków: Nomos.
- Barwiński, M. (2004), *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Brzozowska, M. (2020), 'Krzyże i kapliczki przydrożne dekanatu szepietowskiego' [in:] Zemło, M. (ed.), *Małe miasta: duchowość kanoniczna*, Białystok: Acta Collegii Suprasliensis, pp. 251–284.
- Bułgakow, S. (1992), *Prawosławie. Zarys nauki kościoła prawosławnego*, Białystok–Warszawa: Orthdruk, Formica.
- Bystroń, J.S. (1980), *Tematy, które mi odradzano: pisma etnograficzne rozproszone*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Czerwińska, K. (2018), *Przepakować dziedzictwo. Przeszłość jako projekcja rzeczywistości – przypadki śląskie*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Dębowski, T.R. (2015), 'Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny: status publiczno-prawny i obszary aktywności', *Wschodnioznawstwo*, 1, pp.143–156.
- Gloger, Z. (1900), *Encyklopedia staropolska*, I, Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego.
- Gloger, Z. (1902), *Encyklopedia staropolska*, III, Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego.
- Gmina Czyże (2025). Available at: <http://cms.ugczyze.pl/atracje5.htm> (accessed: 28.01.2025).
- Gminny program opieki nad zabytkami gminy Czyże na lata 2015–2018 (2014), Załącznik do Uchwały nr 5.32.2015 Rady Gminy Czyże z dn. 30 kwietnia 2015 r. Available at: https://edziennik.bialystok.uw.gov.pl/WDU_B/2015/1516/akt.pdf (accessed: 23.07.2025).
- Hawryluk, J. (2001), *Kraje ruskie, Bielsk, Mielnik, Drohiczyn. Rusini-Ukraińcy na Podlaszu – fakty i kontrowersje*, Bielsk Podlaski: Podlaskie Wydawnictwo „Osnowy”.
- Holly, G. (2014), 'Krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim', *Monografie Bieszczadzkie*, 15, p. 383–427.
- Jakubik, E. (2013), *Kapliczki i krzyże przydrożne w parafii Prostyń*, Prostyń: Drohiczyńskie Towarzystwo Naukowe, Kuria Diecezjalna w Drohiczyźnie.
- Janicka-Krzywda, U. (1999), 'Forma architektoniczna i wytwórcy kapliczek przydrożnych na polskim Podkarpaciu', *Nasza Przeszłość*, 91, pp. 269–299.
- Kobieszko, Ł. (2003), *Dodatkowe belki na wschodnim krzyżu. Spójrz na ten krucyfiks ze zrozumieniem, a te prawdy cię przenikną i podniosą*. Available at: <https://pl.aletia.org/2023/03/24/dodatkowe-belki-na-wschodnim-krzyzu-spojrz-na-ten-krucyfiks-ze-zrozumieniem-a-te-prawdy-cie-przenikna-i-podniosa> (accessed: 23.01.2025).
- Konkurs „Kapliczki podlaskie 2024 — ocalić od zapomnienia” (2024). Available at: <https://podlaskie.eu/kultura/konkurs-kapliczki-podlaskie-2024-ocalic-od-zapomnienia.html> (accessed: 28.01.2025).
- Kowalski, P. (1998), *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozera, A.N., *Z badań nad folklorem muzycznym Podlasia. Portrety muzyków ludowych*. Available at: <https://online.palac.szczecin.pl/online/wp-content/uploads/2021/02/PODLASIE.pdf> (accessed: 23.01.2025).
- Krasuski, W. (1986), 'Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki podziału przestrzeni', *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa*, 3–4, pp. 225–239.
- Łabowicz, L. (2021), 'Zwyczajne związane ze śmiercią, cz. 4, Truna kışzeni ne maje', *Nad Buhom i Narwoju*, 5 (177), pp. 33–35.
- Maciejewska, J. (1965), 'Badania etnograficzne na obszarze woj. białostockiego w latach 1945–1963', *Rocznik Białostocki*, 5, pp. 191–209.
- Maroszek, J. (1997), 'Podlasie' [in:] Wysocka, E., Konopka, M. (eds.) *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, Ciechanów, pp. 123–136.
- Mironowicz, A. (2013), 'Specyfika pogranicza polsko-białoruskiego' [in:] Reginia-Zacharski, J., Łoś, R. (eds.) *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, 2, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, pp. 249–256.
- Pawluczuk, W. (1999), 'Prawosławie jako typ kultury (Materiały I edycji Wszechnicy Kultury Prawosławnej 1998/1999)' [in:] Zienuk, J. (ed.) *Prawosławie jako typ kultury*, Białystok: Bractwo Prawosławne św. Cyryla i Metodego, pp. 41–48.
- Pławecka, K. (2016), 'Sacrum i moc – wybrane kapliczki przydrożne Limanowszczyzny w wychowaniu do wartości' [in:] Adamowski, J., Tymochowicz, M. (eds.) *Sacrum w kulturze tradycyjnej i współczesnej*, Lublin–Wrocław, pp. 131–144.
- Polska w liczbach (2024). Available at: https://www.polskawliczbach.pl/gmina_Czyze (accessed: 15.05.2025).
- Sadowski, A. (1991), *Narody wielkie i małe*, Kraków: Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sadowski, A. (2001), *Společne problémy wschodniego pogranicza*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Seweryn, T. (1958), *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Siegień-Matyjewicz, A.J. (2017), 'Drogowskaz do ludzi i do Boga – krzyż prawosławny jako symbol kultury materialnej i duchowej Białorusinów z Podlasia', *Ars Inter Culturæ*, 6, pp. 131–141.
- Sielicki, F. (1983), *Folklor białoruski*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*, T. I, *Kosmos*, z. 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* (1996), Bart-

- miński, J. (ed.) Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*, T. I, *Kosmos*, z. 2, *Ziemia, woda, podziemie* (1999), Bartmiński, J. (ed.) Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej.
- Sosna, G. (2001), *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok: Wydawnictwo Orthdruk.
- Stomma, L. (1986), *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Straczuk, J. (2006), *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław: Monografie FNP, seria humanistyczna.
- Sulima, M. (2018), *Dom pogranicza w kulturze wsi podlaskiej*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Sulima, M. (2019), 'Domy pogranicza polsko-białoruskiego jako obszary wartości', *Budownictwo i Architektura* 19(4), pp. 103–115. Available at: <https://doi.org/10.35784/bud-arch.1423> (accessed: 23.07.2025).
- Sulima, M. (2014), 'Drewniane budownictwo wiejskie jako identyfikator kulturowy Podlasia' Cielątkowska, R., Jankowska-Wojtowicz, D. (eds.) *Architektura drewniana: tradycja, dziedzictwo, współczesność, przyszłość*, Gdańsk: Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, pp. 261–271.
- Sulima, M. (2015), 'Dźwięki wsi' [in:] Kłopotowska, A. (ed.) *Dźwięki architektury*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, pp. 176–186.
- Sulima, M. (2012), 'Gra symboli w detalu okna domu wiejskiego', *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 109, 15, 2, Kraków: Politechnika Krakowska, pp. 576–581.
- Sulima, M. (2022), *Podróże po drewnianym Podlasiu 2*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Sulima, M. (2017), 'Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego', *Architecturae et Artibus*, 37(1), pp. 63–70.
- Sulima, M. (2016), 'Społeczno-kulturowy tygiel pogranicza etnicznego: tradycja i nowoczesność (na przykładzie wsi podlaskiej)' [in:] Bać, Z. (ed.) *Habitaty: reaktywacja małych społeczności lokalnych*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, pp. 506–514.
- Swaryczewska, M. (2008), *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Ustawa z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych. Available at: <https://lexlege.pl/ustawa-o-drogach-publicznych/art-39/> (accessed: 13.02.2025).
- Zin, W. (1995), *Opowieści o polskich kapliczkach*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.